خزفے بود کہ از ساحلِ دریا چیدیم
دانۂ گوہرِ یکتا نہ تو داری و نہ من

دگر از یوسفِ گم گشتہ سخن نتوان گفت
تپشِ خونِ زلیخا نہ تو داری و نہ من

بہ کہ با نورِ چراغِ تہِ دامان سازیم
طاقتِ جلوۂ سینا نہ تو داری و نہ من

صورت نپرستم من، بتخانہ شکستم من
آن سیلِ سبک سیرم ہر بند شکستم من

در بود و نبودِ من اندیشہ گمانہا داشت
از عشق ہویدا شد این نکتہ کہ ہستم من

در دیر نیازِ من، در کعبہ نمازِ من
زنار بدوشم من، تسبیح بدستم من

سرمایۂ دردِ تو غارت نتوان کردن
اشکے کہ ز دل خیزد در دیدہ شکستم من

فرزانہ بگفتارم، دیوانہ بکردارم
از بادۂ شوقِ تو ہشیارم و مستم من

بہ جہانِ دردمندان تو بگو چہ کار داری؟
تب و تابِ ما شناسی؟ دلِ بے قرار داری؟

چہ خبر ترا از اشکے کہ فرو چکد ز چشمے
تو بہ برگِ گل ز شبنم دُرِ شاہوار داری

چہ بگویمت ز جانے کہ نفس نفس شمارد
دمِ مستعار داری؟ غمِ روزگار داری؟

چون جهان کهنه شود، پاک بسوزند او را | وز همان آب و گل ایجاد جهان نیز کنند
همه سرمایهٔ خود را بنگاهے بدهند | این چه قومے است که سودا بزیان نیز کنند
عشق مانند متاعے است ببازار حیات | گاه ارزان بفروشند و گران نیز کنند

تا تو بیدار شوی ناله کشیدم ورنه
عشق کارے است که بے آه و فغان نیز کنند

حسرت جلوهٔ آن ماه تمامے دارم | دست بر سینه نظر بر لب بامے دارم
حسن می گفت که شامے نه پذیرد سحرم | عشق می گفت تب و تاب دوامے دارم
نه بامروز اسیرم نه بفردا نه بدوش | نه نشیبے نه فرازے نه مقامے دارم
بادهٔ رازم و پیمانه گسارے جویم | در خرابات مغان گردش جامے دارم
بے نیازانه ز شوریده نوایم مگذر | مرغ لاهوتم و از دوست پیامے دارم

پرده برگیرم و در پرده سخن می گویم
تیغ خون ریزم و خود را بنیامے دارم

هوس منزل لیلے نه تو داری و نه من | جگر گرمی صحرا نه تو داری و نه من
من جوان ساقی و تو پیر کهن میکدهٔ | بزم ما تشنه و صهبا نه تو داری و نه من

هزار مرتبه کابل نکوتر از دلی است
"که آن عجوزه عروس هزار داماد است"

درونِ دیده نگه دارم اشک خونین را
که من فقیرم و این دولتِ خداداد است

اگرچه پیرِ حرم وردِ لا اله دارد
کجا نگاه که برنده تر ز پولاد است

باز به سرمه تاب ده چشمِ کرشمه زائے را
ذوقِ جنون دو چند کن شوقِ غزلسرائے را

نقشِ دگر طراز ده آدمِ پخته تر بیار
لعبتِ خاک ساختن می نسزد خدائے را

قصۂ دل نگفتنی است دردِ جگر نهفتنی است
خلوتیان کجا برم لذتِ ہائے ہائے را

آہِ درون تاب کو؟ اشکِ جگر گداز کو؟
شیشه بسنگ می زنم عقلِ گره کشائے را

بزم به باغ و راغ کش زخمه به تارِ چنگ زن
باده بخور، غزل سرا، بند کشا قبائے را

صبح دمید و کاروان کرد نماز و رخت بست
تو نشنیدۂ مگر زمزمۂ درائے را

نازِ شہان نمی کشم زخمِ کرم نمی خورم
در نگر اے ہوس فریب ہمتِ این گدائے را

تکیه بر حجت و اعجازِ بیان نیز کنند
کارِ حق گاه به شمشیر و سنان نیز کنند

گاه باشد که تهِ خرقه زره می پوشند
عاشقان بندۂ حال اند چنان نیز کنند

علم و حکمت

برگ و سازِ ما کتاب و حکمت است — این دو قوت اعتبارِ ملت است
آن فتوحاتِ جهانِ ذوق و شوق — این فتوحاتِ جهانِ تحت و فوق
هر دو انعامِ خدائے لایزال — مومنان را آن جمال است این جلال
حکمتِ اشیا فرنگی زاد نیست — اصلِ او جز لذتِ ایجاد نیست
نیک اگر بینی مسلمان زاده است — این گہر از دستِ ما افتاده است
چون عرب اندر اروپا پر کشاد — علم و حکمت را بنا دیگر نهاد
دانه آن صحرانشینان کاشتند — حاصلش افرنگیان برداشتند
این پری از شیشهٔ اسلافِ ماست — باز صیدش کن که او از قافِ ماست

بر مزارِ بابرِ پادشاه

بیا که سازِ فرنگ از نوا بر افتاد است — درونِ پردهٔ او نغمه نیست فریاد است
زمانه کهنه بتان را هزار بار آراست — من از حرم نگذشتم که پخته بنیاد است
درفشِ ملتِ عثمانیان دوباره بلند — چه گویمت که به تیموریان چه افتاد است
خوشا نصیب که خاکِ تو آرمید این جا — که این زمین ز طلسمِ فرنگ آزاد است

تقلیدِ مغرب

قوتِ مغرب نه از چنگ و رباب
نی ز رقصِ دختران بی حجاب

نی ز سحرِ ساحرانِ لاله روست
نی ز عریان ساق و نی از قطعِ موست

محکمی او را نه از لادینی است
نی فروغش از خطِ لاطینی است

قوتِ افرنگ از علم و فن است
از همین آتش چراغش روشن است

حکمت از قطع و بریدِ جامه نیست
مانعِ علم و هنر عمامه نیست

علم و فن را ای جوانِ شوخ و شنگ
مغز می باید نه ملبوسِ فرنگ

اندرین ره جز نگه مطلوب نیست
این کله یا آن کله مطلوب نیست

فکرِ چالاکی اگر داری بس است
طبعِ درّاکی اگر داری بس است

گر کسی شب ها خورد دودِ چراغ
گیرد از علم و فن و حکمت سراغ

ملکِ معنی کس حدِ او را نبست
بی جهادِ پیهمی ناید بدست

بندهٔ افرنگ از ذوقِ نمود
می برد از غربیان رقص و سرود

نقدِ جانِ خویش در بازد به لهو
علم دشوار است می سازد به لهو

از تن آسانی بگیرد سهل را
فطرتِ او در پذیرد سهل را

سهل را جستن درین دیرِ کهن
این دلیلِ آن که جان رفت از بدن

این نمی گوید که من از عبہرم | آن نمی گوید من از نیلوفرم
ملتِ ما شانِ ابراہیمی است | شہدِ ما ایمانِ ابراہیمی است
گر نسب را جزوِ ملت کردۂ | رخنہ در کارِ اخوت کردۂ
در زمینِ ما نگیرد ریشہ ات | ہست نامسلم ہنوز اندیشہ ات
نیست از رُوم و عرب پیوندِ ما | نیست پابندِ نسب پیوندِ ما
دل بہ محبوبِ حجازی بستہ ایم | زین جہت بایکدگر پیوستہ ایم
رشتۂ ما یک تولایش بس است | کیفِ ما را کیفِ صہبایش بس است
مستیِ او تا بخونِ ما دوید | کُہنہ را آتش زد و نو آفرید
عشقِ او سرمایۂ جمعیت است | ہمچو خون اندر عروقِ ملت است
عشق در جان و نسب در پیکر است | رشتۂ عشق از نسب محکم تر است
امتِ او مثلِ او نورِ حق است | ہستیِ ما از وجودش مشتق است

"نورِ حق را کس نجوید زاد و بود (مولانا رومؒ) خلعتِ حق را چہ حاجت تار و پود"

ہر کہ پا در بندِ اقلیم و جد است
بے خبر از لم یلد لم یولد است

ناموسِ ازل را تو امینی تو امینی
دارائے جہان را تو یساری تو یمینی
اے بندۂ خاکی تو زمانی تو زمینی
صہبائے یقین درکش و از دیرِ گمان خیز
از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز

فریاد ز افرنگ و دلآویزیِ افرنگ
فریاد ز شیرینی و پرویزیِ افرنگ
عالم ہمہ ویرانہ ز چنگیزیِ افرنگ
معمارِ حرم باز بہ تعمیرِ جہان خیز
از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز
از خوابِ گران خیز

تفسیرِ لَمْ یَلِدْ وَلَمْ یُوْلَدْ

قومِ تو از رنگ و خون بالاتر است
قیمتِ یک اسودش صد احمر است

قطرۂ آبِ وضوئے قنبرے
در بہا برتر ز خونِ قیصرے

فارغ از باب و ام و اعمام باش
ہمچو سلمان زادۂ اسلام باش

نکتۂ اے ہمدمِ فرزانہ بین
شہد را در خانہ ہائے لانہ بین

قطرۂ از لالۂ حمراستے
قطرۂ از نرگسِ شہلاستے

خورشید کہ پیرایہ بسیمائے سحر بست   آویزہ بگوشِ سحر از خونِ جگر بست
از دشت و جبل قافلہ ہا رختِ سفر بست   اے چشمِ جہان بین بہ تماشائے جہان خیز

از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز

خاور ہمہ مانندِ غبارِ سرِ راہے است   یک نالۂ خاموش و اثر باختہ آہے است
ہر ذرۂ این خاک گرہ خوردہ نگاہے است   از ہند و سمرقند و عراق و ہمدان خیز

از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز

دریائے تو دریاست کہ آسودہ چو صحراست   دریائے تو دریاست کہ افزون نشد و کاست
بیگانۂ آشوب و نہنگ است، چہ دریاست؟   از سینۂ چاکش صفتِ موجِ روان خیز

از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز

این نکتہ کشایندۂ اسرارِ نہان است   ملک است تنِ خاکی و دین روحِ روان است
تن زندہ و جان زندہ ز ربطِ تن و جان است   با خرقہ و سجادہ و شمشیر و سنان خیز

از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے اِنقلاب!

من درونِ شیشہ ہائے عصرِ حاضر دیدہ ام
آن چنان زہرے کہ از وَے مارہا در پیچ و تاب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے اِنقلاب

با ضعیفان گاہ نیروئے پلنگان می دہند
شعلۂ شاید بُرون آید ز فانوسِ حباب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے اِنقلاب

از خوابِ گران خیز

اَے غنچۂ خوابیدہ چُون نرگسِ نگران خیز
کاشانۂ ما رفت بتاراجِ غمان خیز

از نالۂ مُرغِ چمن، از بانگِ اذان خیز
از گرمیِ ہنگامۂ آتش نفسان خیز

از خوابِ گران خوابِ گران خوابِ گران خیز

از خوابِ گران خیز

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے انقلاب!

واعظ اندر مسجد و فرزند او در مدرسه

آن بہ پیری کودکے، این پیرِ درعہدِ شباب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے انقلاب!

اَے مسلمانان! فغان از فتنہ ہائے علم و فن

اہرمن اندر جہان ارزان و یزدان دیریاب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے انقلاب!

شوخیِ باطل نگر اندر کمینِ حق نشست

شپّر از کوری شبیخونے زند بر آفتاب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے انقلاب!

در کلیسا ابنِ مریم را بدار آویختند

مصطفٰےؐ از کعبہ ہجرت کردہ با امّ الکتاب

فتنہ رُبا، فتنہ زائے

اے بہ حرم چہرہ سا

تیز ترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

اِنقلاب

خواجہ از خونِ رگِ مزدُور سازد لعلِ ناب

از جفائے کدخدایان کشتِ دہقانان خراب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے اِنقلاب!

شیخِ شہر از رِشتۂ تسبیح صد مومن بدام

کافرانِ سادہ دل را برہمن زنار تاب

اِنقلاب!

اِنقلاب! اَے انقلاب!

میر و سلطان نردباز و کعبتینِ شانِ دغل

جانِ محکومان ز تن بُردند محکومان بخواب

تیزترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

شامِ تو اندر یمن

صُبحِ تو اندر قرن

ریگِ درشتِ وطن

پائے ترا یاسمن

اَے چو غزالِ ختن

تیزترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

مہ ز سفر پا کشید

در پسِ تل آرمید

صبح ز مشرق دمید

جامۂ شب بر درید

بادِ بیابان وزید

تیزترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

نغمۂ من دلکشائے

زیر و بمش جان فزائے

قافلہ ہا را درائے

غوطه زنی در سراب

هم به شبِ ماهتاب

تند روی چون شهاب

چشمِ تو نادیدهٔ خواب

تیز ترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

لکّهٔ ابرِ روان

کشتیِ بے بادبان

مثلِ خضرِ راه دان

بر تو سبک هر گران

لختِ دلِ ساربان

تیز ترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

سوزِ تو اندر زمام

سازِ تو اندر خرام

بے خورش و تشنہ کام

پا بہ سفر، صُبح و شام

خستہ شوی از مقام

حُدی

(نغمۂ ساربان حجاز)

ناقۂ سیّارِ من
آہُوئے تاتارِ من

درہم و دینارِ من
اندک و بسیارِ من

دولتِ بیدارِ من
تیز ترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

دلکش و زیباستی
شاہدِ رعناستی

روکشِ حوراستی
غیرتِ لیلاستی

دخترِ صحراستی
تیز ترک گام زن، منزلِ ما دُور نیست

در تپشِ آفتاب

آتش تاتاریان گلزار کیست؟
شعله‌های او گل دستار کیست؟

زانکه ما را فطرت ابراهیمی است
هم به مولا نسبت ابراهیمی است

از نهاد آتش بر اندازیم گل
نار هر نمرود را سازیم گل

شعله‌های انقلاب روزگار
چون به باغ ما رسد گردد بهار

رومیان را گرم بازاری نماند
آن جهانگیری جهانداری نماند

شیشهٔ ساسانیان در خون نشست
رونق خمخانهٔ یونان شکست

مصر هم در امتحان ناکام ماند
استخوان او ته اهرام ماند

در جهان بانگ اذان بوده است و هست
ملت اسلامیان بوده است و هست

عشق آئین حیات عالم است
امتزاج سالمات عالم است

عشق از سوز دل ما زنده است
از شرار لا اله تابنده است

گرچه مثل غنچه دلگیریم ما
گلستان میرد اگر میریم ما

مرا با فقر سامانِ کلیم است — فرِ شاہنشہی زیرِ گلیم است

اگر خاکم بصحرائے نگنجم — اگر آبم، بدریائے نگنجم

دلِ سنگ از زجاجِ من بلرزد — یمِ افکارِ من ساحل نہ ورزد

نہان تقدیرہا در پردۂ من — قیامت ہا بغل پروردۂ من

دمے در خویشتن خلوت گزیدم — جہانے لازوالے آفریدم

"مرا زین شاعری خود عار ناید
کہ در صد قرن یک عطار ناید"

ملّتِ اسلامیہ

آسمان با ما سرِ پیکار داشت — در بغل یک فتنۂ تاتار داشت

بندہا از پا کشود آن فتنہ را — بر سرِ ما آزمود آن فتنہ را

فتنۂ، پامالِ راہش محشرے — کشتۂ تیغِ نگاہش محشرے

خفتہ صد آشوب در آغوشِ او — صبحِ امروزے نزاید دوشِ او

سطوتِ مُسلم بخاک و خون تپید — دید بغداد آنچہ رُوما ہم ندید

تو مگر از چرخِ کج رفتار پُرس — زان نوآئینِ کہن پندار پُرس

چو ز بادۂ بہارے قدحے کشیدہ خیزم — غزلے دگر سرایم بہ ہوائے نو بہارے
طلبم نہایتِ آن کہ نہایتے ندارد — بہ نگاہِ ناشکیبے، بہ دلِ امیدوارے
دلِ عاشقان بمیرد بہ بہشتِ جاودانے — نہ نوائے دردمندے نہ غمے نہ غمگسارے

الملک لله

طارق چو بر کنارۂ اندلس سفینہ سوخت — گفتند کارِ تو بہ نگاہِ خرد خطاست
دوریم از سوادِ وطن باز چون رسیم — ترکِ سبب ز روئے شریعت کجا رواست
خندید و دستِ خویش بہ شمشیر برد و گفت — ہر ملک ملکِ ماست کہ ملکِ خدائے ماست

در سخن خود فرماید

کشودم از رخِ معنی نقابے — بدستِ ذرّہ دادم آفتابے
نہ پنداری کہ من بے بادہ مستم — مثالِ شاعران افسانہ بستم
نہ بینی خیر ازان مردِ فرودست — کہ بر من تہمتِ شعر و سخن بست
بکوئے دلبران کارے ندارم — دلِ زارے غمِ یارے ندارم
نہ خاکِ من غبارِ رہگزارے — نہ در خاکم دلِ بے اختیارے
بجبریلِ امین ہم داستانم — رقیب و قاصد و دربان ندانم

حور و شاعر

در جوابِ نظمِ شاعرِ المانی گوئٹے موسوم بہ "حور و شاعر"

حور

نہ بہ بادہ میل داری نہ بہ من نظر کشائی
عجب این کہ تو ندانی رہ و رسمِ آشنائی

ہمہ سازِ جستجوئے، ہمہ سوزِ آرزوئے
نفسے کہ می گدازی غزلے کہ می سرائی

بنوائے آفریدی چہ جہانِ دلکشائے
کہ ارم بہ چشمِ آید چو طلسمِ سیمیائی

شاعر

دلِ رہروان فریبی بہ کلامِ نیش دارے
مگر این کہ لذّتِ او نرسد بہ نوکِ خارے

چہ کنم کہ فطرتِ من بہ مقام در نسازد
دلِ ناصبور دارم چو صبا بہ لالہ زارے

چو نظر قرار گیرد بہ نگارِ خوبروئے
تپد آن زمان دلِ من پئے خوبتر نگارے

ز شرر ستارہ جویم، ز ستارہ آفتابے
سرِ منزلے ندارم کہ بمیرم از قرارے

تنہائی

بہ بحر رفتم و گفتم بہ موجِ بیتابے
ہمیشہ در طلب استی چہ مشکلے داری؟
ہزار لؤلؤئے لالاست در گریبانت
درونِ سینہ چو من گوہرِ دلے داری؟
تپید و از لبِ ساحل رمید و ہیچ نگفت

بکوہ رفتم و گفتم این چہ بیدردیست؟
رسد بگوشِ تو آہ و فغانِ غمزدۂ
اگر بسنگِ تو لعلے ز قطرۂ خون است
یکے درآ بسخن با منِ ستمزدۂ
بخود خزید و نفس درکشید و ہیچ نگفت

رہِ دراز بریدم، ز ماہ پرسیدم
سفر نصیب! نصیبِ تو منزلیست کہ نیست؟
جہان ز پرتوِ سیمائے تو سمن زارے
فروغِ داغِ تو از جلوۂ دلیست کہ نیست؟
سوئے ستارہ رقیبانہ دید و ہیچ نگفت

شدم بحضرتِ یزدان، گذشتم از مہ و مہر
کہ در جہانِ تو یک ذرّہ آشنایم نیست
جہان تہی ز دل و مشتِ خاکِ من ہمہ دل
چمن خوش است ولے درخورِ نوایم نیست
تبسّمے بہ لبِ او رسید و ہیچ نگفت

نوا ہائے مرغِ بلند آشیانے
در آمیخت با نغمۂ جویبارے

تو گوئی کہ یزدان بہشتِ برین را
نہاد است در دامنِ کوہسارے

کہ تا رحمتش آدمی زادگان را
رہا سازد از محنتِ انتظارے

چہ خواہم درین گلستان گر نخواہم
شرابے، کتابے، ربابے، نگارے

سرت گردم اے ساقی ماہ سیما
بیار از نیاگانِ ما یادگارے

بہ ساغر فرو ریز آبے کہ جان را
فروزد چو نورے، بسوزد چو نارے

شقایق بروید ز خاکِ نژندم
بہشتے فرو چین بمشتِ غبارے

نہ بینی کہ از کاشغر تا بہ کاشان
ہمان یک نوا بالد از ہر دیارے

ز چشمِ امم ریخت آن اشکِ نابے
کہ تاثیرِ او گل رساند ز خارے

کشیری کہ با بندگی خو گرفتہ
بتے می تراشد ز سنگِ مزارے

ضمیرش تہی از خیالِ بلندی
خودی ناشناسے، ز خود شرمسارے

بریشم قبا خواجہ از محنتِ او
نصیبِ تنش جامۂ تار تارے

نہ در دیدۂ او فروغِ نگاہے
نہ در سینۂ او دلِ بیقرارے

ازان مے فشان قطرۂ بر کشیری
کہ خاکسترش آفریند شرارے

جوابِ آدم

تو شب آفریدی، چراغ آفریدی　　سفال آفریدی، ایاغ آفریدم
بیابان و کہسار و راغ آفریدی　　خیابان و گلزار و باغ آفریدم
من آنم کہ از سنگ آئینہ سازم
من آنم کہ از زہر نوشینہ سازم

ساقی نامہ

(در نشاط باغ کشمیر نوشتہ شد)

خوشا روزگارے خوشا نوبہارے　　نجوم پرن رست از مرغزارے
زمین از بہاران چو بالِ تذروے　　ز فوارہ الماس بار آبشارے
نپیچد نگہ جز کہ در لالہ و گل　　نہ غلطد ہوا جز کہ بر سبزہ زارے
لبِ جو خود آرائی غنچہ دیدی؟　　چہ زیبا نگارے چہ آئینہ دارے
چہ شیرین نوائے چہ دلکش صدائے　　کہ می آید از خلوتِ شاخسارے
بہ تن جان، بہ جان آرزو زندہ گردد　　ز آوائے سارے، ز بانگِ ہزارے

میلادِ آدم

نعره زد عشق که خونین جگرے پیدا شد — حسن لرزید که صاحب نظرے پیدا شد

فطرت آشفت که از خاکِ جہانِ مجبور — خودگرے، خودشکنے، خودنگرے پیدا شد

خبرے رفت ز گردون بہ شبستانِ ازل — حذر اے پردگیان، پرده درے پیدا شد

آرزو بیخبر از خویش بآغوشِ حیات — چشم وا کرد و جہانِ دگرے پیدا شد

زندگی گفت که در خاک تپیدم ہمہ عمر

تا ازین گنبدِ دیرینہ درے پیدا شد

خطاب از خدا

جہان را ز یک آب و گِل آفریدم — تو ایران و تاتار و زنگ آفریدی

من از خاک پولادِ ناب آفریدم — تو شمشیر و تیر و تفنگ آفریدی

تبر آفریدی نہالِ چمن را

قفس ساختی طائرِ نغمه زن را

محمد اقبالؒ

(وفات ۱۳۵۷ھ)

خطاب بہ جوانانِ عجم

چون چراغِ لالہ سوزم در خیابانِ شما — اے جوانانِ عجم جانِ من و جانِ شما

غوطہ ہا زد در ضمیرِ زندگی اندیشہ ام — تا بدست آوردہ ام افکارِ پنہانِ شما

مہر و مہ دیدم نگاہم برتر از پروین گذشت — ریختم طرحِ حرم در کافرستانِ شما

تا سنانش تیز تر گردد فرو پیچیدمش — شعلۂ آشفتہ بود اندر بیابانِ شما

فکرِ رنگینم کند نذرِ تہی دستانِ شرق — پارۂ لعلے کہ دارم از بدخشانِ شما

می رسد مردے کہ زنجیرِ غلامان بشکند — دیدہ ام از روزنِ دیوارِ زندانِ شما

حلقہ گردِ من زنید اے پیکرانِ آب و گل — آتشے در سینہ دارم از نیاکانِ شما

ازیک نگرِ اے اُستاد دلِ فُزدود آویزست
رفتار زِ گفتارے گفتار ز رفتارے

اے عقل چہ تدبیرے، اے ہوش چہ افسونے
شد رہزنِ ایمانم آن سادۂ پُرکارے

گفتم کہ نمی آئی آرے و نمی گوید
انکار در اقرارے، اقرار در انکارے

از شوق بخود جوشم در ذوق تو خود رفتم
این آتش و آن بادے، این زخمہ و آن تارے

از وعظ علم برکش از راز چہ می لافی
وعظ است سرِ منبر، راز است سرِ دارے

ہان جُرمِ گراہی نیست جُز کاہلی و پیری
دیرینہ غلامے را مفروش ببازارے

بدست آرد تمنا نقدِ کام آہستہ آہستہ
عزیزِ مصر شد آخر غلام آہستہ آہستہ

زگردشہائے چشمِ مستِ ساقی یاد می آید
بہ بزمِ میکشان گردد چو جام آہستہ آہستہ

بہ دیر آوردہ ام زافسون طرازی شیخ را آخر
کہ افتد طائرِ دانا بہ دام آہستہ آہستہ

بگوشم از پرِ پروانہ آید این صدا امشب
کہ گردد پختہ کارِ عشق خام آہستہ آہستہ

بذوقِ بوسۂ ابروئے او ازبسکہ می بالد
شد آخر ماہِ نو ماہِ تمام آہستہ آہستہ

بے نیاز این قدر چرا شدۂ
بندہ پرور مگر خدا شدۂ

عشق بر حسن منتے دارد
دلِ من بردہ دلربا شدۂ

ناز منت کشِ نیاز آمد
ہمہ ناز از نیازِ ما شدۂ

در شکستِ دلم چہ می کوشی
دشمنِ خانہ خدا شدۂ

ہان گرامی ترا شناسم من
چہ بلا رندِ پارسا شدۂ

چشم است سیہ مستے دل ہست سیہ کارے
دردے بہ جگر دارد بیمار زبیمارے

از عشق بگو با من با شیخ چہ میگوئی
ہر کارے و ہر مردے ہر مردے و ہر کارے

غزلیات

عشق آمد و از عقل فسونگر نتوان گفت | پیداست که از پنبه و اخگر نتوان گفت
ما محرم کش دیرینهٔ سرجوش الستیم | با ما سخن از شیشه و ساغر نتوان گفت
منصور که مستانه برآمد بسر دار | خوش گفت که هر نکته به منبر نتوان گفت

در دیدهٔ معنی نگهان حضرت اقبال
پیغمبری کرد و پیمبر نتوان گفت

عشق در ذوق و عقل در نیرنگ | دوست در صلح پاسبان در جنگ
عشق در جذبه و هزار سلوک | عشق یک نغمه و هزار سلوک
عشق را دار و عقل را منبر | عقل در رنگ و عشق خود بی رنگ
مسند عقل بر لب ساحل | عشق را تخت گاه کام نهنگ
عقل با عشق نسبتی دارد | جام بلور و بادهٔ گلرنگ
عقل در پرده گفت هان خاموش | عشق مستانه می کشد آهنگ

عقل از سنگ شیشه می آرد
می زند عشق شیشه ها بر سنگ

زبان تر کردہ کبکانِ بہاری — بخونِ شاہبازانِ شکاری

نظرہا گرمِ رقصِ بسمل اینجا — نیاز این جا و ناز این جا دل اینجا

نگاہ و جلوہ باہم عشق بازند — نیاز و ناز در ناز و نیازند

بتان در جلوہ، عاشق در نظارہ — کمند افگندہ ذرّہ بر ستارہ

تماشا مستِ جامِ کیقبادی — تمنّا کوچہ گردِ نامُرادی

تماشا بسملِ در خون تپیدن — تمنّا بیخودِ بیخود چکیدن

تماشا لغزشِ مستانہ دارد — تمنّا گردشِ پیمانہ دارد

تماشا زخمیِ تیغِ نگاہے — تمنّا بر سرِ راہے بآہے

سرِ راہے دوچارم شد نگارے — گُل اندر گُل، بہار اندر بہارے

نگارے، دلِ رُبائے، دلفریبے — نگارِ خود فروشے، جامہ زیبے

پری دختِ پری دیوانہ ماہے — پری و ماہ را داغِ نگاہے

شبے نظارۂ آن ماہ کردم
تپیدم نالہ کردم آہ کردم

ہیچ باک از گردشِ گردون گردانم نہ بود		کز زمین کوچۂ او آسمانے داشتم

گرچہ حرفے می نیارستم بدو گستاخ گفت
از نگاہِ شوق با او داستانے داشتم

گرامی جالندھری

پنجاب

من و دلگرمیٔ آہِ جگر تاب		من و سرجوشِ حسنِ آبادِ پنجاب
برآمد حرفِ پنجاب از زبانم		زبان شد موجِ کوثر در دہانم
اگر عشق است در راہش تباہے		وگر حسن است از خاکش گیاہے
بجائے لالہ آتش لیلیٰ دمیدہ		بجائے بید مجنون سر کشیدہ
فروگسترده در ہر گوشہ دامے		قیامت قامتے محشر خرامے
بدامِ آہوان شیران اسیرند		کہ اینجا آہوانِ شیر گیرند

خیر مقدم

پیکِ فرخندہ قدم مژدہ سرامی آید
کز سفر یارِ سفر کردۂ ما می آید

رفت از شہر بدان سان کہ بہاران ز چمن
آمد آن گونہ کہ در باغ صبا می آید

گوئیا یوسفِ گم گشتہ بہ کنعان آمد
یا نگارِ یمنی سوئے سبا می آید

رفتنش گرچہ بکامِ دلِ احباب نبود
چون بیامد بہ مرادِ دلِ ما می آید

بوئے جانے کہ مشامِ دل و جان تازہ کند
می توان یافت کزان بندِ قبا می آید

ہر کجا می گزرد عطر فشان می گذرد
چون نسیمے کہ ازان زلفِ دوتا می آید

یادِ ایّام

یک سر و صد گونہ سودائے نہانے داشتم
یادِ آن روزے کہ من با خود جہانے داشتم

یادِ آن روزے کہ دور از ماجراہائے جہان
ماجرائے با نگارِ نکتہ دانے داشتم

یادِ آن روزے کہ دست افشان گزشتم از حرم
از غرورِ آنکہ من ہم داستانے داشتم

خود تو دانی با جہانم تا چہ خواہد بود کار
من کہ در آغوشِ خود جانِ جہانے داشتم

پے لے تو آن بُرد کہ این زمزمہ بے چیزے نیست
شبلی این تازہ نواہا نہ چو مستان زدہ ام

من کہ در سینہ دلے دارم و شیدا چہ کنم — میل با لالہ رُخان گر نکنم تا چہ کنم
من نہ آنم کہ بہ ہر شیوہ دل از دست دہم — لیک با آن نگہِ حوصلہ فرسا چہ کنم

شاہد و بادہ و طرفِ چمن و جوشِ بہار
شبلیا خود تو بفرما کہ بایں ہا چہ کنم

امنے نماند خلوتیانِ حجاز را — دیدی تطاولِ خمِ زلفِ دراز را
لعلِ لبش اگرچہ بکامم شکر نہ ریخت — با ما سرے ست آن نگہِ جان نواز را
ناوک بزد بہ غیر و مرا بر جگر نشست — قربان شوم خطائے نگہ ہائے ناز را

من خود نخواہم اینکہ برافتد حجابِ راز
امّا چہ چارہ کلکِ حقیقت طراز را

وقتِ سحر کہ عارضِ او بے نقاب بود — در بزمش اوّل آنکہ رسید آفتاب بود
بزمِ شراب شاہدِ رنگین و بانگِ نے — این حرفی از فسانۂ عہدِ شباب بود

بادہ ہر چند کہ خوردم تو ان تیز ترک شد
لے خوش آن لو وذکر ازم تا زیر زبان
مستی ست بااین ہمہ خوشتر ہست

دیر بامست کسے نیست کہ از رہ باشم
زدہ سو تماشے من شدہ رسوا باشم
دست بدامن آن شوخ خود آرا باشم

دامن عیش زبستم نرود تا بکلی
دامن عیش ازکف ندہم تا باشم

گذرم از مدحت شیراز و صفاہانی ہم آم
مستی بودم از منزل تو و دوست
ساغر زیند کہ جیب کہ بہ تو دور زدہ لشت
اندکے بیز بکام دل خود بین باشم
پند در پردہ توان کرد سخن نغز گفتہ
داستان گویم از این پیر کہ این بود و دریغ
ساغرے چند بیاد لب زیبین خوردم
از پریشانی ایام میندیش کہ من
کارم افتاد بہ آن بادشہ کشور حسن
آن کہ از عجمی چہرہ بہ انسان افروخت

شرم بادم کہ نواہائے پریشان زدہ ام
پیش ازین نام طلب بودہ حرمان زدہ ام
جز بدین ترسم آخر کہ بہ پایان زدہ ام
روزگارے چو دم از دانش و عرفان زدہ ام
سنگ بر شیشۂ تقوی اگر از وہم زدہ ام
با بتان جام طرب بادہ و مستان زدہ ام
قدمے چند در آغوش گلستان زدہ ام
دست در حلقۂ آن زلف پریشان زدہ ام
دست در چشم قیصر و خاقان زدہ ام
کہ آتش آوردم و در خرمن ایمان زدہ ام

شمس العلما مولینا محمد شبلی نعمانی

(۱۲۷۴ھ — ۱۳۳۲ھ)

داستانِ عہدِ گُل

غزلیات

(بہ ترتیبِ تصنیف)

چند بیہودہ بہ بندِ غمِ دنیا باشم — زین سپس با قدح و بادہ و مینا باشم

جبہہ سائے حرمِ کعبہ چو بودم یک چند — بر درِ بتکدہ ہم ناصیہ فرسا باشم

گرچہ رندی و ہوس شیوۂ دانا نبود — حاجتم نیست کہ فرزانہ و دانا باشم

اے عجب کز مردنِ یک پیرِ مردِ سالخورد — تاب و تب در کودک و پیر و جوان انداختند

اے عجب کز سوزِ اندوہ وفاتِ مسلمے — مردمِ ہر کیش را آتش بہ جان انداختند

سیم اندر قوم نقدے بود اندر کیسہ — کیسہ خالی ماندہ و نقد از میان انداختند

قوم را سرمایۂ مجد و علا از دست رفت — بعد از آن کایں گنج را در خاکدان انداختند

نو بہار آید دگر در باغِ قوم امید نیست — بعد از و طرحِ خزانِ جاودان انداختند

تا قیامت گوئی از تاراجِ ما فارغ شدند — کایں مصیبت بر سرِ اسلامیان انداختند

رفت و با خود رونقِ بزمِ مسلمانی ببرد
ملت از مرگش بپژمرد و مسلمانی بمرد

غزلِ ناتمام

بے نورِ صفائے دل پنہاں شدہ ہر پیدا — اے شب تو بہ پایاں رس، اے مہر درخشاں شو

گر بانوئے ہمت ہست دستے بگریباں زن — ور پائے ارادت ہست لختے بہ بیاباں شو

شوخے است کہ نگزارد بر ملتِ خود کس را — اے شیخ ز دین برگرد، اے گبر مسلماں شو

اے بر تو نقاب از تست خود جلوہ حجاب از تست — از خود بخلا پیوند وز خویش برآ، آں شو

حالیؔ بسخن خواہی رفتن ز پئے غالبؔ
"دولت بہ غلط نبود، از سعی پشیماں شو"

مرثیہ

سید احمد خاںؒ

(بندِ اوّل)

آہ ازیں تیرِ گزارا کہ کماں انداختند — آہ کز یک زخم قومے نیم جاں انداختند

اے عجب کز رحلتِ فردے ز افرادِ بشر — عالمے را از قیامت در گماں انداختند

لب بہرہ ز رازِ ما ندارد — خود زمزمہ سازِ ما ندارد

ہر جا صنمے است معبد ماست — یک قبلہ نمازِ ما ندارد

بر نالۂ ما دلش نہ سوزد — آن کس کہ گدازِ ما ندارد

آن گوش کہ پُر ز حرفِ وعظ است — گنجائی رازِ ما ندارد

کارم بہ کسی فتادہ کز ناز — پروائے نیازِ ما ندارد

گر ہر دو جہان فراہم آید — اندازۂ آزِ ما ندارد

حالی گلۂ بجائے دوران

خوئے ست کہ سازِ ما ندارد

عشق اگر عیش است تنہا کہن خواہد شدن — منبرے ہر گوشہ از دار و رسن خواہد شدن

می دہد گل ہر کجا پائے نگاریں می نہی — بادہ چون از سیر باز آئی چمن خواہد شدن

شکوہ گر بر لب نیاید عاقبت لیکن می شود — زخم را درمان نباشد چون کہن خواہد شدن

در غریبی طرحِ الفت افگنم با ہر کسی

در دلِ گبر و مسلمان ہم وطن خواہد شدن

غزلیات

حالیؒ

درشعرسرودن بہ زبانِ اُردو طرحِ نوین انداخت۔ اِلّا در زبانِ فارسی ہم شعر می گفت۔ ازوست:۔

غزل

بر رخ برُرخ افگندہ وہر سُو نگران اند
فریاد کہ این پردگیان پردہ دران اند

از زلف و رُخ آشوبِ دلِ بوالہوسان اند
وز ناز و ادا فتنۂ صاحب نظران اند

جان وارثے عشق و بکامِ دلِ اغیار
عمرِ ابد ما و نصیبِ دگران اند

صد حرفِ غلط گفتہ بخاطر بنشانند
صد تیرِ خطا کردہ ز دل در گزران اند

سازند و بسوزند و گرایند و رُبایند
زنہار ازین قوم کہ پُرفتنہ گران اند

مُناجات

مولینا محمد قاسمؒ
بانیِ دارالعلوم دیوبند

الٰہی غرقِ دریائے گناہم — تو می دانی و خود ہستی گواہم
گناہِ بے عدد را بار بستم — ہزاران بار توبہ ہا شکستم
حجابِ مقصدم عصیانِ من شد — گناہم موجبِ حرمانِ من شد
بآن رحمت کہ وقتِ عام کردی — جہان را دعوتِ اسلام کردی
نمی دانم چرا محروم ماندم — رہین این چنین مقسوم ماندم
دلم از غشِ باطل پاک فرما — براہِ خود مرا چالاک فرما
بکش از اندرونم الفتِ غیر — بشو از دل ہوائے کعبہ و دیر
درونم را بعشقِ خویشتن سوز — بہ تیرِ دردِ خود جان و دلم دوز

دلم را محوِ یادِ خویش گردان
مرا حسبِ مرادِ خویش گردان

خواندیم سخنہائے محبت بسیار
راندیم سخنہائے محبت بسیار
رفتیم آخر ز عالم و در عالم
ماندیم سخنہائے محبت بسیار

بمن وصالِ تو باور نمی کند غالب   بیا که قاعدۂ آسمان بگردانیم

دیده ور آنکه تا نهد دل به شمارِ دلبری
در دلِ سنگ بنگرد رقصِ بتانِ آزری

اے تو که هیچ ذرّه را جز بره تو رُوئے نیست
در طلبت توان گرفت بادیه را به رهبری

هر که دل است در برش داغِ تو رویدش ز دل
تا چو به دیگرے دهد باز بری بداوری

رشکِ ملک چه و چرا چون بتو ره نمی برد
بیهوده در هوائے تو می پرد از سبکسری

حیف که من بخون تپم وز تو سخن رود که تو
اشک به دیده بشمری ناله به سینه بنگری

کوثر اگر بمن رسد خاک خورم ز بے نمی
طوبے اگر زمن شود هیمه کشم ز بے بری

بینیم از گداز دل در جگر آتشے چو سیل
غالب اگر دمِ سخن ره به ضمیرِ من بری

غالب کہ بقایش باد ہمپائے تو گر ناید
بارے غزلے فردے زان موئینہ پوش آورد

بیا کہ قاعدۂ آسمان بگردانیم
قضا بہ گردشِ رطلِ گران بگردانیم

ز چشم و دل بہ تماشا تمتع اندوزیم
ز جان و تن بمدارا زیان بگردانیم

بگوشۂ بہ نشینیم و در فراز کنیم
بہ کوچہ بر سرِ رہ پاسبان بگردانیم

اگر ز شحنہ بود گیر و دار نندیشیم
وگر ز شاہ رسد ارمغان بگردانیم

گل افگنیم و گلابے بہ رہگذر پاشیم
مے آوریم و قدح درمیان بگردانیم

ندیم و مطرب و ساقی از انجمن رانیم
بہ کار و بارِ زنِ کاردان بگردانیم

گہے بہ لابہ سخن با ادا بیامیزیم
گہے بہ بوسہ زبان در دہان بگردانیم

نہیم شرم بہ یک سو و باہم آویزیم
بشوخیٔ کہ رخِ اختران بگردانیم

ز جوشِ سینہ سحر را نفس فرو بندیم
بلائے گرمیٔ روز از جہان بگردانیم

بوہمِ شب ہمہ را در غلط بیندازیم
ز نیمہ رہ رمہ را باشبان بگردانیم

بہ جنگ باج ستانانِ شاخساری را
تہی سبد ز درِ گلستان بگردانیم

بہ صلح بال فشانانِ صبح گاہی را
ز شاخسار سوئے آشیان بگردانیم

ز حیدریم من و تو ز ما عجب نبود
گر آفتاب سوئے خاوران بگردانیم

اے ذوقِ نواسنجی بازم بہ خروش آور
غوغائے شبیخونے بر بنگہِ ہوش آور

گر خود نجہد از سر از دیدہ فرو بارم
دل خون کن و آن خون را در سینہ بجوش آور

ہان ہمدمِ فرزانہ دانی رہِ ویرانہ
شمعے کہ نخواہد شد از باد خموش آور

شوراب ازین وادی تلخ است اگر داری
از شہر بسوئے من سرچشمۂ نوش آور

دانم کہ زرے داری ہر جا گزرے داری
مے گر ندہد سلطان از بادہ فروش آور

گر مغ بیک سدو ریزد بر کف نہ و راہی شو
ور شہ بہ سبو بخشد بردار و بدوش آور

ریحان دمد از مینا رامش چکد از قلقل
آن در رہِ چشم افگن وین از پئے گوش آور

گاہے بہ سبک دستی زان بادہ ز خویشم بر
گاہے بہ سیہ مستی از نغمہ بہوش آور

وداعِ و وصل جداگانه لذتی دارد
هزار بار برو صد هزار بار بیا

فریب خوردهٔ نازم چها نمی‌خواهم
یکی به پرسشِ جانِ امیدوار بیا

حصارِ عافیتی گر هوس کنی غالب
چو ما به حلقهٔ رندانِ خاکسار بیا

دل برد و حق آنست که دلبر نتوان گفت
بیداد توان دید و ستمگر نتوان گفت

در رزم گهش ناچخ و خنجر نتوان برد
در بزم گهش باده و ساغر نتوان گفت

رخشندگیِ ساعد و گردن نتوان جست
زیبندگیِ یاره و پرگر نتوان گفت

پیوسته دهد باده و ساقی نتوان خواند
همواره ترا شد بت و آزر نتوان گفت

از حوصله یاری مطلب صاعقه تیز است
پروانه شو اینجا ز سمندر نتوان گفت

هنگامه سرآمد چه زنی دم ز تظلم
گر خود ستمی رفت به محشر نتوان گفت

در گرمروی سایه و سرچشمه نجوییم
با ما سخن از طوبی و کوثر نتوان گفت

آن راز که در سینه نهان است نه وعظ است
بر دار توان گفت و به منبر نتوان گفت

کاری عجب افتاد بدین شیفته ما را
مومن نه بود غالب و کافر نتوان گفت

گر نہ لعبت باز بود است از چہ رو
لالہ و گل را بکار آورد باد

گل بروئے سبزہ می غلطد بہ دشت
آرزوئے سبزہ زار آورد باد

جوشِ خون در سینہ جوشِ گل بباغ
ہم نہان ہم آشکار آورد باد

بوئے گل شد گر بخار انگیخت خاک
موجِ گل زد گر غبار آورد باد

قطعہ

فرصت اگرت دست دہد مغتنم انگار
ساقی و مغنی و شرابے و سرودے

زنہار از آن قوم مباشی کہ فروشند
حق را بہ سجودے و نبیؐ را بہ درودے

غزلیات

زمن گرت نبود باور انتظار بیا
بہانہ جوئے مباش و ستیزہ کار بیا

بیک دو شیوہ ستم دل نمی شود خرسند
بمرگِ من کہ بسامانِ روزگار بیا

ہلاکِ شیوۂ تمکین مخواہ مستان را
عنان گسستہ تر از بادِ نوبہار بیا

آن را کہ بخت دسترسِ بذلِ مال نیست — طبعِ سخن رس و خرد خرده دان دہد
آن را کہ طالعِ کفِ گنجینہ پاش نیست — نعم البدل ز خامۂ پروین فشان دہد
چون جنبشِ سپہر بفرمانِ داور است
بیداد نبود آنچہ بما آسمان دہد

بہار

باز پیغامِ بہار آورد باد — مژده بہرِ روزگار آورد باد
نیکوئی در رنگ و بو افزود دہر — تازگی در برگ و بار آورد باد
گنجِ بادآوردِ خسرو یک طرف — گنج ہائے بے شمار آورد باد
گر ترنجِ زر نہ باشد، گو مباش — زین نمائش ہا ہزار آورد باد
شاہدِ گل تابِ مستوری نداشت — مستش اندر رہ گزار آورد باد
از ہجومِ غنچہ در صحنِ چمن — کود کانِ نے سوار آورد باد
نقشہائے دلفریب انگیخت چرخ — ابر ہائے دجلہ بار آورد باد
کرد خونش گرم تابِ آفتاب — چشمہا از کوہسار آورد باد
چون سمن بشگفت گوہر در صدف — از کجا این کاروبار آورد باد

نستوهند اگر همرهٔ مجنون گردند   نخروشند اگر محملِ لیلا بینند

قشقه را رونقِ هنگامهٔ هندو خوانند   باده را شمعِ طرب خانهٔ ترسا بینند

برهم و زمزمه و قشقه و زنار و صلیب   خرقه و سبحه و مسواک و مصلا بینند

دل نه بندند به نیرنگ درین دیرِ دو رنگ

هرچه بینند بعنوانِ تماشا بینند

آئینِ دهر

هست از تمیز گر به هما استخوان دهد   آئینِ دهر نیست که کس را زیان دهد

مرد است مرد، هرچه کند بی‌خطر کند   راد است راد هرچه دهد رایگان دهد

گلزار را اگر نه ثمر گل بهم نهد   درویش را اگر نه سحر شام نان دهد

گنجِ سخن نهد به نهان خانهٔ ضمیر   وانگه کلیدِ گنج بدستِ زبان دهد

تا دهر زخاکِ تیره نگردد ز رشکِ چرخ   رخشانیِ ستاره بریگِ روان دهد

تا آدمی ملال نه گیرد ز یک هوا   سرما و نوبهار و تموز و خزان دهد

هم در بهار گل شگفاند چمن چمن   تا راحتِ مشام و نشاطِ روان دهد

هم در تموز میوه فشاند طبق طبق   تا آرزوئے کام و مرادِ دهان دهد

طعنه بر دلقِ مے آلودم مزن — نیست ساغر مے به نیکان می زنم
تا ابد هم از مے پرستی نگذرم — غوطه در گردابِ طوفان می زنم
تو درین جا بینی و من خود هنوز — جامِ مے در بزمِ اعیان می زنم
در ترقی می نگنجد گفتگو — در تنزل دم ز عرفان می زنم
می ستیزم با قضا از دیر باز — خویش را بر تیغ عریان می زنم

لعب با شمشیر و خنجر می کنم
بوسه بر ساطور و پیکان می زنم

دیده وران

راه زین دیده وران پرس که در گرم روی — جاده چون نبضِ تپان در تنِ صحرا بینند
شرری را که بناگاه بدر خواهد جست — زخمه کردار به تارِ رگِ خارا بینند
قطرهٔ را که هر آئینه گهر خواهد بست — صورت آبله بر چهرهٔ دریا بینند
شام در کوکبهٔ صبح نمایان نگرند — روز در منظرِ خفاش هویدا بینند
وحشتِ تفرقه در کارِ رخ مصوّر سنجند — مجمعِ انس به نے بست زلیخا بینند
هرچه گوید عجم از خسرو و شیرین شنوند — هرچه آرد عربا ز وامق و عذرا بینند

سحرِ حلال

زخمہ بر تارِ رگِ جان می زنم
کس چہ داند تا چہ دستان می زنم

زخمہ بر تارم پریشان می رود
کاین نواہائے پریشان می زنم

خامہ ہمرازِ دمِ گرمِ من است
آتش از نے در نیستان می زنم

جوئے شیر از سنگ راندن ابلہی است
بہرِ گوہر تیشہ بر کان ہمی زنم

دیگران گر تیشہ بر کان می زنند
من شبیخون بر بدخشان می زنم

گریہ را در دل نشاطے دیگر است
خندہ بر لب ہائے خندان می زنم

باز شوقم در خروش آوردہ است
باز ہوئے ہمچو مستان می زنم

دی بہ یغما دادہ ام رخت و متاع
امشب آذر در شبستان می زنم

در جنون بے کار نتوان زیستن
آتشِ تیز است و دامان می زنم

خار خارِ چاکِ دیگر داشتم
بخیہ بر چاکِ گریبان می زنم

در رہ از رہزن خطرہا گفتہ اند
گام در بے راہہ آسان می زنم

راز دانِ خوئے دہرم کردہ اند
خندہ بر دانا و نادان می زنم

خوئے آدم دارم آدم زادہ ام
آشکارا دم بہ عصیان می زنم

بادہ در ابرِ بہاران می زدم
حالیا در تیر باران می زنم

خواہشے چند می کنم لیکن | کارہا را روان نمی خواہم
پائے فرسودہ در رکاب ہنوز | دستِ خود بر عنان نمی خواہم
سخن از عالمِ دگر دارم | ہمدم و راز دان نمی خواہم
گر بود خود سروش وحی سرائے | با خودکش ہمزبان نمی خواہم
سینہ صافم قلندرم مستم | رازِ خود را نہان نمی خواہم
پایۂ من فروتر افتادہ است | سرِ خود بر سنان نمی خواہم
پایۂ در نظر نماند دگر | خویشتن را شبان نمی خواہم
یوسف از مصر گشتہ خوشدل و من | بہ تلافی جہان نمی خواہم
بہ زلیخا شباب بخشیدند | بختِ خود را جوان نمی خواہم
بر رخِ حکمتِ موجبۂ حق | غازۂ امتحان نمی خواہم
علینِ من ہر چہ اقتضا می کرد | خواستم غیرِ آن نمی خواہم

چون حکایت بجائے خویش رسید
تن زدم داستان نمی خواہم

زیست بے ذوقِ مرگ خوش نہ بود — دل اگر رفت جان نمی خواہم
باغبانم گرفت و رخصت گذاشت — جز بہ باغ آشیان نمی خواہم
کس نمی نالد از فسانۂ من — دردِ دل را بیان نمی خواہم
ہیچ کس سودِ من نمی خواہد — ہیچ کس را زیان نمی خواہم
ہر کسے دشمنے ست دوست نما — یاری از اختران نمی خواہم
آرزو عیب نیست خردہ مگیر — خواہم اما چنان نمی خواہم
رنجِ صاحب دلان روا نہ بود — بندِ اہلِ زبان نمی خواہم
دوشہا را فگار نہ پسندم — بارہا را گران نمی خواہم
آتش اندر نہادِ من زدہ اند — لالہ و ارغوان نمی خواہم
ہان و ہان نیست محال طلب — نو بہار از خزان نمی خواہم
گہر افشانم و بہا طلبم — سیم و زر رائگان نمی خواہم
دل ز معنی لبالب است ولے — خامہ اندر بنان نمی خواہم
نتوان شد طرف بمور و مگس — انگبین در دکان نمی خواہم
نتوان کرد با فلک پرخاش — خندۂ خردہ دان نمی خواہم
خستۂ چشمِ زخمِ خویشتنم — ناوکے بر نشان نمی خواہم
خو بہ بیداد کردہ ام غالب — عہدِ نوشیروان نمی خواہم

با توام خرمیِ خاطرِ موسیٰ بر طور — با خودم خستگیِ لشکرِ فرعون به نیل

به کمالِ تو درِ اندازه کمالِ تو محیط — به وجودِ تو در اندیشه وجودِ تو دلیل

نه کنی چاره لبِ خشک مسلمانے را — اے به ترسا بچگان کرده مئے نابِ سبیل

غالبِ سوخته جان را چه بگفتار آری
به دیارے که ندانند نظیری ز قتیل

حیات

تو نالی از خلهٔ خار و ننگری که سپهر — سرِ حسین علی بر سنان بگرداند

برو بشادی و اندوهِ دل منه که قضا — چو قرعه بر نمطِ امتحان بگرداند

یزید را به بساطِ خلیفه بنشاند
کلیم را به لباسِ شبان بگرداند

مزارِ آرزو

از نکوئی نشان نمی خواهم — خویش را بدگمان نمی خواهم

ز رنگین جلوه ها غارت گر هوش
بهار بستر و نوروز آغوش

ز تاب جلوهٔ خویش آتش افروز
بتان بت پرست و برهمن سوز

بسامان دو عالم گلستان رنگ
ز تاب رخ چراغان لب گنگ

قیامت قامتان مژگان درازان
ز مژگان بر صف دل نیزه بازان

به تن سرمایهٔ افزائش دل
سراپا مژدهٔ آسائش دل

به مستی موج را فرموده آرام
ز لغزش آب را بخشنده اندام

فتاده شورشے در قالب آب
ز تابے صد دلش در سینه بیتاب

ز بس عرض تمنا می کند گنگ
ز موج آغوش ها وا می کند گنگ

ز تاب جلوه ها بے تاب گشته
گهر ها در صدف ها آب گشته

فریاد

نه مرا دولت دنیا نه مرا اجر جمیل
نه چو نمرود توانا نه شکیبا چو خلیل

با رقیبان کف ساقی به مئے ناب کریم
با غریبان لب جیحون به مے آب بخیل

اے به مسمار قضا دوخته چشم ابلیس
بدم گرم روان سوخته بال جبریل

بازلیخا اگر شود همراز — طرحِ کارِ رخ مصوّر اندازد
با سمندر اگر بود دمساز — همه آتش به دفتر اندازد
از نوائے که در غزل سنجد — حلقه در گوشِ را دراندازد

از طرازے که در دعا بندد
بر ورق مشکِ اذفر اندازد

صبحِ بنارس

تعالی الله بنارس چشمِ بد دور — بهشتِ خرّم و فردوسِ معمور
عبادت خانۂ ناقوسیان است — همانا کعبۂ هندوستان است
بتانش را هیولے شعلۂ طور — سراپا نورِ ایزد چشمِ بد دور
میانها نازک و دلها توانا — ز نادانی به کارِ خویش دانا
تبسّم بسکه در لبها طبیعی است — دهن ها رشکِ گلهائے ربیعی است
ادائے یک گلستان جلوه سرشار — خرامے صد قیامت فتنه دربار
به لطف از موجِ گوهر نرم روتر — بناز از خونِ عاشق گرم روتر
زانگیزِ قدِ اندازِ خرامے — بپائے گلبنے گسترده دامے

خجسته طالعِ دستی که بی توقعِ مزد
ز پائے رهروِ آزرده پائے خار کشد

نیازمند مباد آن بزرگِ کوچک دل
که نازِ راهِ نشینانِ خاکسار کشد

کفش به کوچه و بازار زرفشان باید
بخانه آنکه سراپرده زرنگار کشد

در جیبِ رفیقان گلِ شاداب فشاندم
هر چند تفِ تشنگیم سوخت به صحرا

در بزمِ حریفان رگِ مهتاب کشودم
گر خود همه گردون نمکم ریخت به صهبا

نفرین نه زند سیلیِ صرصر به چراغم
تحسین نه دماند ز رگِ سازِ من آوا

از بسکه سیه مستِ مئے جنبشِ کلکم
در پردهٔ هر نقش دلم میرود از جا

کلک

کلکِ من بین که هر نفس جانی
در رگِ تارِ مسطر اندازد

در سیه مستی و ستم اندازی
هر کجا هر چه درخور اندازد

با سلیمان نزند دم از بلقیس
در رهِ مور شکّر اندازد

دل ربایانہ بہ ویرانۂ ما می آئی　　می توان یافت کہ از شہرِ وفا می آئی

طرزِ شوخی نگذارد کہ نشینی یک جا　　بہ تماشائے چمن پا بحنا می آئی

می توان ریخت عبیرے ز غبارِ دامن　　گر بہ گلگشتِ مزارِ شہدا می آئی

بر سرِ مشہدِ آزاد شنیدم امروز

کہ تو می آئی و بسیار بجا می آئی

۱۲۱۲ — ۱۲۸۵ھ

سخنور

کشد چہ رنج سخنور کہ نقشہائے بدیع　　ز بہر آنکہ گذارد بہ یادگار کشد

تا بجے ہمدمی سنگ بود شیوۂ من — گوہرے از عدنم سوئے عدن باز روم
تا بجے بستۂ زنجیرِ تعلق باشم — آہوئے از ختنم سوئے ختن باز روم

بوئے جان می رسد از بادِ یمن دردو جہان
شاہِ ملکِ یمنم سوئے یمن باز روم

میر غلام علی آزاد بلگرامی

غزلیات

حالِ منِ درویش بہ سلطان کہ کند عرض — از مور پیامے بہ سلیمان کہ کند عرض
در کوچۂ این شہر مرا تنگ گرفتند — بیتابیِ مجنون بہ بیابان کہ کند عرض
عمریست کہ یک جانہ نشد قسمتِ پایم — حرمانِ غریبی بہ مغیلان کہ کند عرض
از دل شکنی حالتِ ظالم شود ابتر — این حرف بہ آن زلفِ پریشان کہ کند عرض

آزاد ازین باغ نچیند گلِ رعنا
یک رنگیِ او را بہ عزیزان کہ کند عرض

امام الہند شاہ ولی اللہ

رباعی

علمے کہ نہ ماخوذ ز مشکوٰۃ نبی است — واللہ کہ سیرابی از ان تشنہ لبی است
جائیکہ بود جلوہ حق حاکم وقت — تابع شدن حکم خرد بولہبی است

رباعی

قومے بکتابت احرف موصوف — جمعے بتلاوت اسما معروف
شخصے کہ ازین قوم قدم پیش نہاد — گشت است باین صورت ذہنی مشغوف

ابیات

تا بکے محنت مہجوری و دوری بکشم — نازنین وطنم سوئے وطن باز روم

مرزا عبدالرحیم خان خانان

غزل

شمارِ شوق ندانستہ ام کہ تا چند است — جز این قدر کہ دلم سخت آرزومند است

ادائے حقِ محبت عنایتے است ز دوست — وگرنہ خاطرِ عاشق بہ ہیچ خورسند است

نہ زلف دانم و نے دام، این قدر دانم — ز پائے تا بہ سرم ہر چہ ہست دربند است

بدوستی کہ بجز دوستی نمی دانم — خدائے داند و آن کو مرا خداوند است

ازین خوشم بہ سخنہائے عالیہائے رحیم
کہ اندکے بہ اداہائے دوست مانند است

تمام مہر و محبّت شدم نمی دانم
کہ دل کدام محبّت کدام و یار کدام

واہ افغان بچہ شوکتِ شاہی برباد — کیست جز ذاتِ خدائے کہ کند یاری ما
نازنینانِ پری چہرہ کہ ہم دم بودند — کیست جز محلِ مبارک بہ پرستاری ما
عہد و پیمانِ عیسیان دادہ نمودند دغا — مخلیانِ خمہ ب نمودند وفاداری ما
شیر دادیم بہ افعی بچہ پروردیم — عاقبت گشت بجو بہ پئے خونخواری ما
راجہ و رائے زمیندار امیر و چہ فقیر — حیف باشد کہ نہ سازند بہ غم خواری ما

گرچہ ما از فلک امروز حوادث دیدیم
باز فردا دہد ایزد سرِ سرداری ما

بہادر شاہ

بتے سرکشے کافرے کج کلاہے — برخ آفتابے بہ رخسار ماہے
معطر کن مغزِ جانِ دو عالم — بہ عنبر فشانی زلفِ سیاہے
بہر گام در راہِ مہر و محبّت — دو دیدہ بدنبالِ او داد خواہے
نہ در خاکساری چو من بے نوائے — نہ در ناز و تمکین چو او پادشاہے
برم تحفۂ پیشِ او از کجا من — نہ در دیدہ اشکے نہ در سینہ آہے
فگندہ از سرِ لطف آن ماہِ خوبان — ظفر بر منِ بے بضاعت نگاہے

افسوس که در آگره ویران بگذشت
با غصّه و غم

دارا شکوه

هر خم و پیچے که شد از تاب زلف یار شد
دام شد زنجیر شد تسبیح شد زنار شد

تا دوست رسیدیم چو از خویش گذشتیم
از خویش گذشتن چه مبارک سفرے بود

رباعی

کافر گفتی تو از پئے آزارم
این حرف ترا راست همی پندارم
پستی و بلندی همه شد هموارم
من مذهب هفتاد و دو ملت دارم

سلیمان شکوه پسر دارا شکوه

حال من در هجر دارا کمتر از یعقوب نیست
او پسر گم کرده بود و من پدر گم کرده ام

ہمایون پادشاہ

غزل

گذشت از دلِ سرگشتہ ناوکِ ستمش نماند بر منِ دلدادہ لذّتِ المش
بقصدِ کشتنِ عشاق گر کند میلے عجب نباشد از اخلاق و شیوۂ کرمش
کراست زہرۂ قربِ حریمِ حرمتِ او کہ جبرئیل امین نیست محرمِ حرمش
اگر بپرسشِ عشاق می نہد قدمے
ہزار جانِ گرامی فدائے ہر قدمش

قطعہ

باز فتحے زغیب روئے نمود کہ دلِ دوستان ازان بکشود
شکر للہ کہ باز شادانیم بر رخِ یار و دوست خندانیم
دوستان را بکامِ دل دیدیم میوۂ باغِ فتح را چیدیم

توبہ از مے کردہ ام لیکن ہنوز !
خرقہ و سجادہ ام آلودہ است

آنکہ از دنیا و ما فیہا گذشت
از تعلق خاطرش آسودہ است

من نہ دارم علم و دانائی فقط
بے نیازی قدر من افزودہ است

جذب الفت از رہ جوش و خروش
از رہ شفقت بہ من بنمودہ است

مرد باش و آشنائے درد باش !
سیّد انشا این چنین فرمودہ است

بادہ نوشان کہ بہم انجمنے ساختہ اند
شیشہ را یوسف گل پیرہنے ساختہ اند

اے کہ می گوئیم از دوزخ و انواع عذاب
مگر این ہا ہمہ از بہر منے ساختہ اند

اندرین بادیہ آتش نفسان می باشند
اکثر این طائفہ با سوختنے ساختہ اند

آنچہ در بارۂ انشا یہ تو مردم گفتند
ہیچ در اصل نباشد سخنے ساختہ اند

ما شکوۂ ز حال تباہے نکردہ ایم
خون گشتہ ایم و نالہ و آہے نکردہ ایم

صیاد یک نفس قفس اندر چمن گزار
با عندلیب زمزمہ گاہے نکردہ ایم

اے آتش گل این ہمہ تہدید بہر چیست
ما آشیان بزیر گیاہے نکردہ ایم

محمد حسن قتیل

(وفات ۱۲۳۲ھ)

مارا بغمزہ کشت و قضا را بہانہ ساخت — خود سوئے ما ندید و حیا را بہانہ ساخت
دستے بدوش غیر نہاد از رہِ کرم — مارا چو دید لغزشِ پا را بہانہ ساخت
آمد بروں ز خانہ چو آوازِ ما شنید — بخشیدنِ نوالہ گدا را بہانہ ساخت
رفتم بہ مسجدے پئے نظارۂ رخش — دستے برخ کشید و دعا را بہانہ ساخت
زاہد نداشت تابِ جمالِ پری رخاں — کنجے گرفت و ترسِ خدا را بہانہ ساخت

خونِ قتیل بے سر و پا را بپائے خویش
مالید آں نگار و حنا را بہانہ ساخت

انشاء اللہ خان انشاء دہلوی

(متوفی ۱۲۳۳ھ)

صد ہزاراں عقدہ ہا بکشودہ است — عشقبازی طرفہ چیزے بودہ است
بسکہ در دشتِ تمنا گشتہ ام — پایم از طیِ مراحل سودہ است

نمانده است مرا گرچہ پائے رفتارے
چو سیلِ طبع روانے کہ داشتم دارم

اگرچہ رخت ز کونین بردہ ام بیرون
برائے خویش جہانے کہ داشتم دارم

نیم ز پاسِ نفس دردیک نفس غافل
بدستِ خویش عنانے کہ داشتم دارم

سیّد محمد تقی میر

(۱۱۳۷ ــــ ۱۲۵۰ھ)

از ما حکایتِ غمِ دل می توان شنید
ما خوب می کنیم بیان این مقالہ را

یک رہ تو ہم بپرس از ادائے نسیمِ صبح
من خود نیافتم سببِ داغِ لالہ را

بہ جمعِ ماتمیان حرفِ من اثر دارد
بہ بزمِ عیش نداند کسے زبانِ مرا

ز ضعف میر بچشمِ کسے نمی آیم
لطافتے ست چو جانِ جسمِ ناتوانِ مرا

بہ ہمہ کردار نا ملائم ما — لطف آمرزگار می باید

شمع سان بہر جان سوختہ ام — دیدۂ اشکبار می باید

ساقیا نشہ نیست منظورم — رفع رنج خمار می باید

درد در کوچہ ہا چہ می نالی

نالہ در کوہسار می باید

یاد ایامیکہ با بلبل و بہارے داشتیم — با رخ و زلف کسے خوش کاروبارے داشتیم

اینہمہ از خویش رفتی در پئے کار کسے — اے دل گم گشتہ ما ہم با تو کارے داشتیم

اتفاقاً آمدی امروز و ما از مدتے — گوش بر آواز و چشم انتظارے داشتیم

اے گل خندان درین گلزار ما ہم مثل تو

از شگفتنہائے دل گاہے بہارے داشتیم

بہ دل خیال دہانے کہ داشتم دارم — بسینہ راز نہانے کہ داشتم دارم

نشد کہ سوزش دل کم کند بیان مرا — بسان شمع زبانے کہ داشتم دارم

صدائے شہرۂ واعظ کہ بس بلند شدست — رہین گوش گرانے کہ داشتم دارم

اگرچہ کس نخرد جنس ناقبول مرا — چو شیخ شہر دکانے کہ داشتم دارم

نقدِ جانے زرِ خزانۂ ماست
طبعِ روشن چراغِ خانۂ ماست

بلبلِ بوستانِ دوستیم
گوشۂ خاطر آشیانۂ ماست

نغمہ سنجِ مقامِ عشاقیم
نالہ ہا ہمسرِ ترانۂ ماست

ہمچو تسبیح رشتۂ تقدیر
جامعِ رزق دانہ دانۂ ماست

غیرِ زلف و رخِ تو ننماید
شب و روزے کہ در زمانۂ ماست

بسکہ غواصِ بحرِ توحیدیم
دُرِ یکتا دلِ یگانۂ ماست

رسید موسمِ پیری غمِ زمانہ نماند
برائے طولِ املِ حرص را بہانہ نماند

بیا کہ دادِ محبّت کنون توان دادن
دگر ز لیلیٰ و مجنون بجز فسانہ نماند

زبسکہ عالمِ دنیاست خود ہمہ فانی
اگرچہ ماند در و خضر جاودانہ نماند

بود چو نورِ نظر در درا سفر بوطن
بخانہ ماند مدام و گہے بخانہ نماند

عہد را اعتبار می باید
قول را ہم قرار می باید

سُست پیمانی و بہی گوئی
دوستی استوار می باید

دَر اوّل چشم روشن ساختی اے گوہرِ یکتا　　دَر آخر چون صدف در سینہ چاک انداختی رفتی
ہزارت آفرین کاندر قمارِ عشق او سودا
جگر دارانہ چون منصور سر را باختی رفتی

دَرد دہلوی

(۱۱۳۳ ——— ۱۱۹۹ھ)

غزلیات

تا بکے نالہ ہا و زاری ہا!　　آہ از دستِ بیقراری ہا
من و بے طاقتی و بے تابی　　تو و تمکین و بُرد باری ہا
نقشِ پایش نگرد رنجہ قدم　　خاک بر فرق خاکساری ہا
دوستی کردم و ندانستم　　دشمنی بود دوستداری ہا
نالہ ام ہیچ اثر نکرد ترا　　رفت بر باد آہ و زاری ہا
درد چون گرد باد در حقِ ما
سر بلند یست خاکساری ہا

رنگین تر است قصهٔ دل خون شدن ز گل
لیکن بپاس خاطر دلبر نگفته ام

نامحرم است خضر بجائی که می روم
نام مقام دوست برهبر نگفته ام

از بهر دستگیری خود در میان آب
جان داده ام ولی بشناور نگفته ام

احوال تشنه کامی خود را بهیچ کس
گاهی بغیر ساقی کوثر نگفته ام!

هرگز بجهان ما غم دستار نداریم
چون مهر ز عریانی سر عار نداریم

چون گوهر ناسفته از اسباب معیشت
دل بستگی خویش به یک تار نداریم

در کعبه یهودیم و مسلمان بدر دیر!
آرام بجز خانهٔ خمار نداریم

ما بستهٔ عشقیم و مبرا ز مذاهب
با شیخ و برهمن سر پیکار نداریم

بلبل دل نالان و خیال رخ او گل
با بلبل و گلزار جهان کار نداریم

ناز و نگه و عشوه بهای دل سوداست
زین هرچه خرد یار که انکار نداریم

بنادانی دل ما را ز دست انداختی رفتی!
فغان کین گوهر شهوار را نشناختی رفتی

بمن بسیار می زد شیخ لاف از عقل و دانائی
سرت گردم بیک نظاره کارش ساختی رفتی

مکن شکایتِ آن یارِ تند خو مظہر
ہمین کہ عاشق و دیوانہ ام خطائے من است

یاد ایامے کہ یارے غمگسارے داشتم — با غمِ ہجر و سرے در وصل کارے داشتم
ظاہر و باطن ہمہ نذر و نیازِ عشق بود — دردِ پنہانی و داغے آشکارے داشتم
دل درونِ سینہ دائم ہمچو بسمل می طپید — روز و شب با بیقراریہا قرارے داشتم
بر سرِ من نازنینے گاہ پائے می گذاشت — با ہمہ بے اعتباری اعتبارے داشتم
نوجوانان شورِ عشق و عاشقی مفتِ شماست
پیش ازین من ہم دلِ ہنگامہ دارے داشتم

مرزا رفیع سودا

(۱۱۲۵ — ۱۱۹۵ھ)

غزلیات

گہہ کعبہ راز کوئے تو بہتر نگفتہ ام! — اے بت بخاکِ او کہ برابر نگفتہ ام

خدا آباد تر سازد خرابات محبت را
بجائے سنگ طفلان پارہ ہائے شیشہ باید زد
چو مظہر میرزا دیوانۂ نازک طبیعت را

ہر دم از یاران دیرین یاد می آید مرا
کوہکن از آب شیرین یاد می آید مرا
لالۂ واژون چو می بینم گریبان می درم
دور آن دامان رنگین یاد می آید مرا
گردن مینا چو گیرم آب می گردد دلم
ساعد و ساق بلورین یاد می آید مرا
سرو چون آہستہ می جنبد بہ تحریک نسیم
آن خرام ناز و تمکین یاد می آید مرا
واشد گلہائے باغ از رشک داغم می کند
جوشش یاران رنگین یاد می آید مرا
نام برگ گل بہ مظہر کہ دل خون می شود
ناخن پائے نگارین یاد می آید مرا

غلام عشقم و لطف و کرم بہائے من است
کسے کہ بندہ بخواند مرا خدائے من است
ہزار عمر فدائے دمے کہ من از شوق
بخاک سخن طپیم و گوئی از برائے من است
خدا نکردہ برہمن زبت کند فریاد!
تو واقفی کہ چرا زنالہ مدعائے من است
جزائے آنکہ بہ ہمچون توئے وفا کردم
بہر جفا کہ دلت خوش شود سزائے من است

مہِ کامل بہ نورانی رخِ دلبر نمی ماند   اگر ماند شبے ماند شبِ دیگر نمی ماند

صنما قصدِ جانِ من داری   دشمن بندۂ خدا شدۂ

مرزا جان جاناں مظہر

(۱۱۱۳ — ۱۱۹۵ھ)

غزلیات

ازان در پہلوئے خود جا میدہم این رنج و محنت را
کہ غیر از من پناہے نیست در عالم مصیبت را
بنا کردند خوش رسمے بخاک و خون غلطیدن
خدا رحمت کند این عاشقانِ پاک طینت را
نگیرد باطنِ اہلِ صفا رنگ از نظر بازی
تصرف نیست ہرگز در دلِ آئینہ صورت را
دماغِ دل در این جا گاہے چاق می گردد

بر دقت می توان فہمید معنی ہائے نازِ او
کز شرحِ حکمت العین است مژگانِ درازِ او

ز شوقِ مہر رخساریکہ چشم گریہ پیرا شد
چو گوہر در گرہ ہر اشکِ من دارد سحر گاہے

سراج الدین علی خان آرزو اکبر آبادی

(وفات ۱۱۶۹ھ)

وحشت آموزِ غزالانم من
شہر استاد بیابانم من

شیخ ز تاریخ جہان آگہم!
کعبۂ تو کہنہ صنم خانۂ ایست

ز خویش اگر آن نگار فرماید
درآبہ کنم طرحِ سنبلستانے

جنون چہ کار بود چون بہار فرماید
بہ طیبِ خاطر اگر زلفِ یار فرماید

مشاہیر شعرائے اردو کہ در فارسی ہم شعر سرودند

گلشن دہلوی

(وفات ۱۱۴۱ھ)

بدرش رفتہ سجدہ ہا کردم　　منت پائے ماست بر سر ما

سخت جانان نیستند از چارہ سازان کامیاب
مومیائی نفع کے بخشد شکستِ سنگ را

بہ چشمِ خویش سحرِ سامری این است　　نظر بہ آئینہ کن شیشہ و پری این است

گشتم شہیدِ تیغِ تغافل کشیدنت　　جانم ز دست برد غزالانہ دیدنت

سرِ دیوانگی سلامت باد　　رازِ ما را چہ پردہ پوشی کرد

در بدو سدهٔ ہژدہم عیسوی بعد از وفاتِ شاہنشاہ اورنگ زیب عالمگیر کہ از آل تیمور آخرین فرمانروایانِ بزرگ بودہ تغیرے عظیم در روایاتِ ادبی و لسانیِ برِ صغیرِ ہند و پاک رو دادہ۔ در نتیجہ آن زبانِ فارسی از پایۂ اعتبارِ پیشین افتادہ و السنۂ نواحیِ مختلفہ جائے آن گرفت لکن بعض از اجلۂ شعرائے فارسی گو مثلاً خانِ آرزو و گلشن و مظہر شاگردانِ خود را در آدابِ سرودنِ شعر در زبانِ اردو نحوے تربیت کردند کہ روایاتِ شعرِ فارسی جزوِ کلامِ ایشان گشت، گذشتہ ازین فارسی را درین برِ صغیر رواجے نبودہ کہ کلیتہً متروک گردد، می توان گفت کہ شعرِ اردو اصلاً مبنی بر شعرِ فارسی است و ازین ہم منکر نتوان شد کہ اکثر این سرایندگان بہ فارسی بلد بودند۔ احیاناً بہ سرودنِ شعرِ فارسی سرِ مباہات افراختند، ما اشعارِ اینہا را درج ذیل ساختہ نشان می دہیم:——

چہ عجب گر نگہش داشت سرِ الفتِ ما — برق راہیست نوازش نگہے گاہے

دو سہ روزیست کہ دزدیدہ نگہ وین عجب است — نہ نوالے ز من آمد نہ نگاہے گاہے

این قدر ہست کہ در سختیِ تاب و تپِ عشق — دردمے داد بدل رخصتِ آہے گاہے

این گران آمدہ باشد بدلِ نازکِ او — میشود بار بہ خاطر پرِ کاہے گاہے

دلِ مسکین چہ کند گر نہ طپد زین دہشت — ریزد از خوئے شہان خونِ سپاہے گاہے

لیک نومید نیم زان نگہِ بندہ نواز
میشود روز شبِ بختِ سیاہے گاہے

لوحِ مزار

زبان دانِ محبّت بودہ ام دیگر نمی دانم
ہمین دانم زبان از دوست پیغامے شنید این جا
حزین از پائے رہ پیما بسے سرگشتگی دیدم
سرِ شوریدہ بر بالینِ آسائش رسید این جا

پیش از ظهورِ جلوه جانانه سوختیم
آتش بہ سنگ بود کہ ما خانہ سوختیم

لب ناچشیده از نفسِ آتشینِ خویش
چون داغِ لاله باده بہ پیمانه سوختیم

دل بوده است محفلِ شمع طرازِ ما
خود را عبث بہ کعبه و بتخانه سوختیم

یک شعله برقِ خرمنِ دلها بود ولے
ما گر بطرزِ سوزشِ پروانه سوختیم

شد ہم حزین ز شرحِ وعدہ بدید سوخت
ما خود نفس ز گفتنِ افسانه سوختیم

سیمین بدنا شمعِ شبستانِ کہ بودی
من سوختم آرائشِ ایوانِ کہ بودی

شب باکه نشستی سرِ زلفت کہ بکف داشت
جانانِ من آرامِ دل و جانِ کہ بودی

پیدا بود از لعلِ تو پیمانه کشی ها
اے عهد شکن بر سرِ پیمانِ کہ بودی

نگذاشته دین بخرابات نشینان
در صومعه غارت گرِ ایمانِ کہ بودی

آشفته شد اے بادِ صبا از تو دماغم
در سلسلهٔ زلفِ پریشانِ کہ بودی

جان مست حزین می شود از طرزِ صفیرت
دستان زنِ خوش لہجهٔ بستانِ کہ بودی

می گرفتیم بجانان سرِ راہے گاہے
او ہم از لطفِ نہان داشت نگاہے گاہے

ای وای بر اسیرے کز یاد رفتہ باشد — در دام ماندہ باشد صیاد رفتہ باشد

آہ از دمے کہ تنہا با داغِ او چو لالہ — در خون نشستہ باشم چون باد رفتہ باشد

از آہِ دردناکے سازم خبر دلت را — روزے کہ کوہِ صبرم بر باد رفتہ باشد

آوازِ تیشہ امشب از بیستون نیاید — گویا بخوابِ شیرین فرہاد رفتہ باشد

شادم کہ از رقیبان دامن فشان گزشتی — گو مشتِ خاک ما ہم بر باد رفتہ باشد

پر شور از حزیں است امروز کوہ و صحرا
مجنون گزشتہ باشد فرہاد رفتہ باشد

من آن غارت گرِ جان می پرستم — غمِ جان نیست جانان می پرستم

بر آید گرچہ از پروانہ ام دود — ہنوز آتش عذاران می پرستم

دمید از تربتم صبحِ قیامت ! — ہمان چاکِ گریبان می پرستم

سرم سودائے جمعیت ندارد ! — من آن زلفِ پریشان می پرستم

بہ گلبانگِ پریشان دادہ ام دل — خروشِ عندلیبان می پرستم

بہ چشمم در نمی آید صفِ حور ! — من آن صف ہائے مژگان می پرستم

حزیں از کوریٔ خفاش طبعان
من آن خورشیدِ تابان می پرستم

غزلیات

اے نامِ تو زینتِ زبانہا　　حمدِ تو طرازِ داستانہا

تا دام کشادہ چینِ زلفت　　افتادہ خراب آشیانہا

مقصد توئی از سلوکِ عالم!　　شوقِ تو دلیلِ کاروانہا

بکشائے نقاب تا بر آیند　　از قالبِ جسم تیرہ جانہا

خاموش حزیں کہ بر نتابد
افسانۂ عشق را زبانہا

تن دیدہ اند از من و جانم نہ دیدہ اند　　نامم شنیدہ اند و نشانم نہ دیدہ اند

آنہا کہ آورند سبک در نظر مرا　　بیچارگاں بہ کوئے مغانم نہ دیدہ اند

قومے کہ سر کشند ز نخوت بر آسمان　　بر آستانِ میکدہ شانم نہ دیدہ اند

ز آوارگانِ دہر شمارندم ابلہان　　در لا مکانِ قدس مکانم نہ دیدہ اند

لب تشنگانِ بادیۂ شوقِ سلسبیل　　آبِ حیاتِ شعر روانم نہ دیدہ اند

تنہا زنند لاف بمیدانِ گفتگو　　آنانکہ ذو الفقارِ زبانم نہ دیدہ اند

پوشیدہ است دیدۂ نادیدگان حزیں　　عنقائے مغربم کہ نشانم نہ دیدہ اند

محمد علی حزین

(۱۱۳۰ — ۱۲۰۸ھ)

آغازِ کلام

نظر کن در سوادِ صفحہ ام تا گلستان بینی
گزر کن دفترم را تا بہارِ بے خزان بینی

صریرِ خامہ ام در طاقِ ہفتم آسمان یابی
صفیرِ نالہ ام را گوشوارِ عرشیان بینی

بلفظ آغوش وا کن تا بدامانت گہر ریزد
بمعنی گوش بکشا تا لبم را ترجمان بینی

ز من پیمانہ لبتان تا حیاتِ جاودان یابی
مے ازین جامِ جمشیدی بکش تا نورِ جان بینی

توئی کہ شوخیِ حسنت نمی دہد آرام
بدل قرار نہ گیری بہ دیدہ جا نہ کنی

توئی کہ خونِ عزیزان نمودۂ پامال
بزیرِ پا نظر از فرطِ کبر یا نہ کنی

توئی کہ در طلبِ تست معجزِ عیسے
ولے چہ سود کہ یک خستہ را دوا نہ کنی

توئی کہ شیوۂ بے باکیت گزشتہ ز حد
ستم بہ خلق کنی ترس از خدا نہ کنی

توئی کہ عادتِ بیگانہ پروری داری
توئی کہ حاجتِ یک آشنا روا نہ کنی

توئی کہ راہِ وفا کردۂ غلط صد بار
ولے بہ راہِ جفا یک قدم خطا نہ کنی

توئی کہ جنگ ترا صلح در قفا نہ بود
زہر کہ رنجہ شود خاطرت صفا نہ کنی

توئی کہ عہدِ تو پایدار نیست ہمچون گل !
بدستِ ہر کہ بیفتی باو وفا نہ کنی

توئی کہ کردہ خدا بادشاہِ حسن ترا
توئی کہ لطف بحالِ منِ گدا نہ کنی

توئی کہ ساختہ دردمند واقف را
توئی کہ چارہ آن دردمند را نہ کنی

کشم از خار خارِ گلعذاران
هزاران ناله مانندِ هزاران

نماند امروز غیر از شمع زنده!
کسے از دودۂ شب زنده داران

دلے نگذاشت باکس از تطاول
کمندِ گیسوئے این دل شکاران

چنین بهرِ که میگردند افلاک
قرارم برده اند این بے قراران

بجز برباد رفتن در هوایت
چه می آید دگر از خاکساران

بروزِ وصل واقفؔ اشکِ شادی
چه باران است در فصلِ بهاران

هزار گونه الم هست دلفگار یکے
هزار حیف نمیدانی از هزار یکے

هزار کار بیاموختیم دلے در عشق
از آن هزار نیامد مرا بکار یکے

چه نخلها که نشاندم درین زمینِ امید
ولے هنوز نیاورده است بار یکے

ز روزگار به پیشِ تو شکوه نتوان کرد
که هست خوئے تو با خوئے روزگار یکے

صبا به یار ز واقفؔ همین قدر گوئی
که هست بر سرِ راهت در انتظار یکے

توئی که رحم بجانهائے مبتلا نه کنی
توئی که هیچ دل از بندِ غم رها نه کنی

در ہوائے اوجِ توحیدِ تو از سر می پرد | طائرانِ قدس را سر رشتۂ پرواز ہا
راز ہایت را بسے گفتند سرمستانِ عشق ! | ہمچنان ہستند لیکن سربمہر آن راز ہا

از رگِ نے پے بندۂ واقفؔ نہ ہمین در نالہ است
اے بہ بزمِ شوقِ تو نالان بہر سو ساز ہا

یارِ ناپائدار را چہ کنم | عمرِ بے اعتبار را چہ کنم
من گرفتم کہ ساختم با بخت | بختِ ناسازگار را چہ کنم
ساخت در مردمان مرا رسوا | دیدۂ اشکبار را چہ کنم
دل اگر خوش کنم بوعدۂ وصل | کاہشِ انتظار را چہ کنم
روزگارم گزشت در گردش | گردشِ روزگار را چہ کنم
نہ بوصل است سازشم نہ بہ ہجر | طبعِ ناسازگار را چہ کنم
گر تو ام نا امید می سازی | دلِ امیدوار را چہ کنم

گر نہ دیوانگی کنم واقفؔ
خود بفرما بہار را چہ کنم

بہ یاد آرم چو صحبت ہائے یاران | سرشک از دیدہ ریزم ہمچو باران

(وفات ۱۱۹۰ھ)

رباعی

بکنارِ کسے نمی آئی!   تو بکارِ کسے نمی آئی!
از برائے تو چون توان مردن   بمزارِ کسے نمی آئی!

غزلیات

اے بہ بزمِ شوق تو نالان بہر سو سازہا   رفتہ در ہر گوشہء زان سازہا آوازہا
مہ جبینان جبہ سا بر آستانت از نیاز   نازنینان بر درت بنہادہ از سر نازہا

زقدِ خمیدہ شنیدہ ام کہ چو حلقہ شد بہ رسے رسد

از پنبہ اگر آتشِ سوزان گلہ دارد
دیوانہ ہم از خارِ بیابان گلہ دارد
کو دل کہ بدانم زغمت نالہ فروش است
کو لب کہ توان گفت ز جانان گلہ دارد
در عالمِ آسودگیِ خویش روانم
موجِ گہر از چیدنِ دامان گلہ دارد

چنین کشتۂ حیرتِ کیستم من!
کہ چون آتش از سوختن زیستم من
نہ شادم نہ محزون نہ گردون نہ خاکم
نہ لفظم نہ مضمون نہ معنیستم من
نوائے نہ دارم نفس می شمارم
اگر سازِ عبرت نیم چیستم من
جہان گرچہ با سازِ ہستی نبازد
کمالم ہمین بس بود نیستم من
بہ این یک نفس عمرِ موہوم بیدل
فنا تہمتِ شخصِ باقیستم من!

ہر کہ انجامِ غرورِ من و ما می بیند
بر فلک نیز ہمان در تہِ پا می بیند

نہ کنی جرأتِ کارے کہ نباید کردن
گر شوی این قدر آگہ کہ خدا می بیند

جائے رحم است گر آزادہ مقید گردد
آب در کسوتِ آئینہ چہا می بیند

بہ کہ ما نیز چو شبنم ہمہ تن آب شویم
کان گلستانِ حیا جانبِ ما می بیند

نیست رنگین ز حنا ناخنِ پایت کہ بہار
طلعتِ خویش درین آئینہ ہا می بیند

ہمہ راست ز انجمن آرزو کہ بکامِ دل ثمرے رسد
من و پرفشانیِ حسرتے کہ ز نامہ گلِ ترے رسد

چہ قدر ز منتِ قاصدان بگداز دم دلِ ناتوان
بہ برِ تو نامہ برِ خودم اگرم چو رنگ پرے رسد

نگہے نہ کردہ ز خود سفر ز کمالِ خود چہ بری اثر
بہ دیم در بیت القدر کہ بما ز ما خبرے رسد

شررِ طبیعتِ عاشقان بہ فسردگی ندہد عنان
تپِ موجِ ما نبری گمان کہ بہ سکتۂ گہرے رسد

بہ ہزار کوچہ دویدہ ام بہ تسلّی نہ رسیدہ ام

خمارِ جامِ تسلی شکستن آسان نیست
ز نالہ تا بہ خموشی ہزار تشنہ لبی است

بدرسِ دلِ عجمی دانشم چہ چارہ کنم
کہ مدعا ز نفس تا بیان شود عربی است

ز دور باشِ غرورِ تغافلش بیدل
من و دلے کہ امیدش خروشِ زیر لبی است

برائے نما طرم عشم آفریدند
طفیلِ چشمِ من نم آفریدند

چسان تا ہم سراز فرمانِ تسلیم
کہ چون ابروم از خم آفریدند

طلسمِ زندگی الفت بنائے است
نفس را یک قلم رم آفریدند

اگر عالم برائے خویش پیداست
برائے من مرا ہم آفریدند

علاجے نیست داغِ بندگی را
اگر بیشم وگر کم آفریدند

بختِ من زلفِ یار را ماند
وضعِ من روزگار را ماند

تا نظر باز کردۂ ہیچ است
عمر برقِ شرار را ماند

مژہ وا کردنی نمی آرد
ہمہ عالم غبار را ماند

محوِ یاریم و آرزو باقی است
وصلِ ما انتظار را ماند

قلمے بہ خاکِ سیاہ زن بنویس خطِ غبارِ ما
صفِ رنگِ لالہ بہم شکن مئے جوشِ گل بہ زمین فگن
بہ بہار دامنِ ناز زن زِ حنائے دستِ نگارِ ما
نہ بدامنے زِ حیا رسد نہ بہ دستگاہِ دعا رسد
چو رسد بہ نسبتِ پا رسد کفِ دستِ آبلہ دارِ ما
چمنِ طبیعتِ بیدلم ادب آبشارِ شگفتگی
زدہ است ساغرِ رنگ و بو بہ دماغِ غنچہ بہارِ ما

باز ز سر گرمی نظّارہ بسامان شدہ است | شعلۂ آتشِ دیدار گل افشان شدہ است
زین چراغے کہ طرب جوشی انجم دارد | آفتابِ دگر از آب نمایان شدہ است
صلح کل نذرِ حریفان کہ درین عشرت گاہ | آتش و آب بہم دست و گریبان شدہ است

بیدل آن شعلہ کزو بزمِ چراغان گرم است
یک حقیقت بہ ہزار آئینہ تابان شدہ است

بہ محفلے کہ دل آئینۂ رضا طلبی است | نفس درازیِ فریادِ پائے بے ادبی است
مئے زخم نہ کشیدیم عذرِ حوصلہ چند | تنک شرابئِ ما جرمِ شیشۂ حلبی است

ستم است اگر ہوست کشد کہ بہ سیرِ سرو و سمن درآ

نہ تو کم ز غنچہ ندمیدۂ درِ دل کشا بچمن درآ

پئے نافہ‌ہائے دمیدۂ بو مپسند زحمتِ جستجو

بخیالِ حلقۂ زلفِ او گرہے خورد بہ ختن درآ

نفسے اگر ز فسون دمد بہ تعلقِ ہوسِ تپید

زہِ دامنِ تو کہ می کشد کہ درین رباطِ کہن درآ

ہمہ عمر با تو قدح زدیم و نہ رفت رنجِ خمارِ ما

چہ قیامتے کہ نمی رسی ز کنارِ ما بہ کنارِ ما

چو غبارِ نالہ بہ نیستان نہ زدیم گامے زامتحان

کہ ز خود گذشتنِ ما نہ شد بہ ہزار کوچہ دو چارِ ما

ہمہ را بہ عالمِ بیخودی قدحے است از مئے عافیت

سر و برگِ گردشِ ما ببین چہ خطے کشد بغبارِ ما

دلِ ناتوان بہ کجا برد المِ ترددِ عاجزی

کہ چو سبحہ ہر قدم اوفتد بہ ہزار آبلہ کارِ ما

بمرادِ نسخۂ نیستی نہ رسید مشقِ تاملت

قطعه

ما بہاریم و درین حیرت سرا　　جلوهٔ ما غیرِ رنگے بیش نیست
گر رویم از خود کجا خواہیم رفت　　وحشت این جا عذرِ لنگے بیش نیست
ور بخود سازیم جائے غیرت است　　قیدِ ہستی نیز ننگے بیش نیست
ہرچہ بر آئینہء ما ریختند　　گرہمہ حُسن است زنگے بیش نیست

سرخوشِ تسلیم باید بود و بس
گرچہ این ہم، وہمِ ننگے بیش نیست

یادِ یاران

مگو گذشته رفیقان ز دل فراموش اند　　کدام ناله که در پرده اش نمی جوشند
چراغِ انجمنِ حیرت نظر بودند　　کنون به پردهٔ دل داغہائے خاموش اند

نہ رفته اند درین بزم تا سخن باقی است
ز دیده رفته حریفان ہنوز در گوشند

صیدِ صیّاد دیده را مانم — آهوانِ رمیده را مانم
حاصلم نیست جز حسرت — عیش در خواب دیده را مانم
ناقصم تا نمی رسم در خاک — میوهٔ نارسیده را مانم
می چکد اشک از جدائیها — شاخِ تاکِ بریده را مانم
تپشِ دل بود سراپایم — قطرهٔ ناچکیده را مانم

نه شگفتم بکامِ دل عالی
گل بے وقت چیده را مانم

آن نیست که از راهِ وفا آمده رفتی — شد راه غلط ورنه چرا آمده رفتی
چندان نه نشستی که شود غنچهٔ دل باز — چون بوئے گل و بادِ صبا آمده رفتی
شد لذتِ دیدار مرا نامِ تو بردن — مانندهٔ جان بر لبِ ما آمده رفتی
در دیدهٔ دل هیچ قرارے نه گرفتی — چون عکس درین آئینه ها آمده رفتی
چون دانهٔ تسبیح بدست اے دُرِ یکتا — آخر بصد آمین و دعا آمده رفتی

در خلوتِ دل بود نهان یار تو عالی
بے جا به طلب در همه جا آمده رفتی

دوش از آن شوخِ جفا پیشه خود نالیدم
دل کشید آه که یار است چه می باید کرد

در محبت همه دل بردن و دل باختن است
عشق مانندِ قمار است چه می باید کرد

وصل رد داد و بدل طاقتِ دیدار نه ماند
شیشهٔ خالی و بهار است چه می باید کرد

بے شمار از تو جفا دیدم و کس داد نه داد
وعده بر روزِ شمار است چه می باید کرد

دوست می خواست صبوری ز من اما دلِ من
دشمنِ صبر و قرار است چه می باید کرد

ساقی امروز من از توبه جدا بے دارم
خود به بین وقتِ خمار است چه می باید کرد

عالی از راهِ وفا خاکِ رہش گشت ہنوز
بر دلِ یار غبار است چه می باید کرد

شد آمدنم رفتن چون موج بر آب اندر
نا دیدنِ من دیدن چون چشم بخواب اندر

پیدایم و پنہانم چون معنیٔ ہر نقطے!
موجودم و معدومم کیفیتم بہ شراب اندر

آباد و خرابم من چون خانهٔ تصویرم
گریانم و خاموشم چون طفل به خواب اندر

بنمائم و ننمائم چون قلعهٔ آئینه
پیدایم و پنہانم آبم به سراب اندر

ہم دورم و ہم نزدیک چون نقشِ صور در چشم
ہم عشرت و ہم حسرت چون وصل به خواب اندر

مجبورم و مختارم در کردنِ ہر کارے
در کارم و بیکارم صفرم بحساب اندر

عالی چو کتابم من ہم خامش و ہم گویا!
مضمونِ سوالم من پنہان به جواب اندر

کم است عیشِ جہان پیشِ غم کہ خندۂ برق — بقدرِ رشحۂ از گریۂ سحاب نہ شد
حبابِ ارمباد انفس کشی بے جا — چہ خانہ ہا کہ بہ یک دم ز دن خراب نہ شد
بچشمِ خلق ز نرمی توان شدن شیرین — بغیرِ موم سرانجامِ شہد ناب نہ شد

سخنورِ سخنِ عالی آفرین دارد
کدام بیت کہ از شعرش انتخاب نہ شد

غزلیات

داغ ہا سینہ ما را چمنے ساختہ اند — بر دلِ زار ز گل پیرہنے ساختہ اند
تا دہانِ تو بود کے سخن از غنچہ رواست — بیش ازین نیست کہ شکلِ دہنے ساختہ اند
جلوۂ حسن محال است کہ بے عشق شود — ہر کجا ہست بتے برہمنے ساختہ اند
گل رخش سرو قدش غنچہ لبش نرگس چشم — از بہار آنچہ بجا ماند تنے ساختہ اند

ہر غزل مجلسِ معنی است کہ عالی طبعان
چون مصور بقلم انجمنے ساختہ اند

فتنہ در چشمِ نگار است چہ می باید کرد — گردشِ لیل و نہار است چہ می باید کرد

نعمت خان عالی

(وفات ۱۱۲۱ھ)

قصیدہ

کشائشِ گرہِ دل بہ ہیچ باب نہ شد
ہزار حیف کہ انگورِ ما شراب نہ شد

زبیم طعنہ بہ میخانہ گرچہ شب رفتی
عجب کہ جام بدستِ تو آفتاب نہ شد

گران بہائیِ یاقوت از چہ رو باشد
اگر ز رشکِ جمالِ تو آتش آب نہ شد

بہبیدِ عشق ترا خلدِ جاودان دادند
ولے چہ سود کرا جز یک اضطراب نہ شد

مگر ز صبحِ قیامت ز جائے برخیزد
کسے کہ شب بہ خیالِ تو خفت بخواب نہ شد

بہا خواست کہ گل را چو عارضِ تو کند
شد این قدر کہ شد اما بہ آب و تاب نہ شد

چو عمرِ خضر نہ شد ہیچ عمر مشہور است
شبِ فراق مگر داخلِ حساب نہ شد

تسخیرِ دوستانِ آلہی نمودۂ — اے نوبہارِ خلق توبرروئے گل سوار
مرغِ دلم بہ نیم نگہ صید کردۂ — اے طائرانِ عرش خدنگِ تراشکار
ناصر علی تراز تو خواہد مراد وبس
اے ابرِ فیض برہمہ عالم گہر ببار

کہ برشیخ و برہمن دارد احسانے کہ من دارم
چراغِ کعبہ و دیر است ایمانے کہ من دارم
دلے دارم جواہر خانۂ اشک است تحویلش
کہ دارد زیرِ گردون میر سامانے کہ من دارم؟
بدست آوردہ ام دل راز ایمانم چہ می پرسی
ہمہ تصویرِ معشوق است قرآنے کہ من دارم
جہان تنگ است بیرون رفتن آسان بود مردان را
رم از آہو جدا شد در بیابانے کہ من دارم
علی من می شناسم این کہن دزدانِ حکمت را
فلاطون آہ اگر می دید یونانے کہ من دارم

نقش و نگارِ عالمِ امکان ندیدنی است — این گفتگوئے ساختہ حرفے شنیدنی است

دنیا خوش است لیک باندازۂ وجود — پیراہنے زیادہ ز قامت بریدنی است

در زیرِ خاک شد دلِ نالان یکے ہزار — ضائع نہ گشت تخمِ محبت دمیدنی است

داغم ز ناتمامیِ افسوسِ زندگی — دندان نماند در دہن و آن گزیدنی است

صد رنگ بہ تحکیمِ گہر مشتری نیافت — شد قطرہ این گہر ز خجالت چکیدنی است

کوثر شود بدلِ مئے بے دُرد را خطا است — مستان عرق ز آتشِ رخ کشیدنی است

بلبل بجائے خویش و گل از خویش رفتہ است
معشوق عاشق است حکایت شنیدنی است

غبارِ خاطرِ عشاق مدعا طلبی است — بخلوتیکہ منم یادِ دوست بے ادبی است

خراشِ سینۂ بلبل بنوکِ خار گزشت — ہنوز آبلہ در پائے شیشۂ حلبی است

فدائے کوریٔ خفاش چشمِ بینائی! — کہ بے خبر ز رخِ آفتاب نیم شبی است

ہزار جام درین تیرہ خاک برہم خورد
تمام ریگِ روان شیشہ ریزۂ حلبی است

مقیم کوئے تو سختی کشانِ دل تنگ اند — کہ نالہ گر نہ کند فاش آتشِ سنگ اند

از مئے عشقِ تو مستم تننا ہُو یا ہُو | جامِ پندار شکستم تننا ہُو یا ہُو
باز دلِ رفت ز دستم تننا ہُو یا ہُو | سرِ راہِ تو نشستم تننا ہُو یا ہُو
طرفے از ہوش نہ بستم تننا ہُو یا ہُو | مستِ صہبائے الستم تننا ہُو یا ہُو
نیست گنجائشِ ادراک بجائے کہ منم | برتر از وہمِ تو ہستم تننا ہُو یا ہُو
خرقۂ زہد گرو کردہ قدح می نوشم | مفلسِ بادہ پرستم تننا ہُو یا ہُو

منتِ رند و خرابم خبرم نیست ز غیر
مستِ او گشتم و رستم تننا ہُو یا ہُو

قطعات

ہیچ دانی کہ مردِ ابلہ کیست | آن کہ بر غیر بارِ خود نہ نہد
فارغ از کار، ہیچ گہ نبود | قیمتے بہر کارِ خود نہ نہد

ہیچ دانی نشانِ عارف چیست | کہ کند خدمتِ صغیر و کبیر
نفسِ خود را حقیر تر داند | آیدش زانچہ در نگاہ حقیر

۱۴۰۷ھ — ۱۹۸۷ء

کیفیّتِ رقص

چو رقص از شعلهٔ انگیز سر شد | ز بادِ دامنِ خود تیز تر شد
بر رقصش گرم شوخی ہا بر دو دوش | ہمه اعضا چو موجِ باده در جوش
دلِ عشاق شد در بے قراری | ز پایش فتنه ہا را دست یاری
نشستن صد بیابان رم در آغوش | ستادن با قیامت دوش بر دوش
گہے چون برق جستن ساز دادے | گہے چون شاخِ گل کج ایستادے
چو بردے بر کمر دست آن دامست | شدے موئے کمر خطِ کفِ دست
چو می کردے بدست افشانی انگیز | زدے سیلی بروئے زہد و پرہیز
بپا کوبی چو جستے مست از جا | شکستے دانهٔ انگورِ دلہا

برون می آمد از ہر دانه آبے
نه دانم خونِ نابے یا شرابے

الد۷

مولانا محمد اکرم غنیمت (متوطن کنجاہ)

(وفات ھ)

مثنوی نیرنگِ عشق

حمد باری تعالے

بنامِ شاہدِ نازک خیالان — عزیزِ خاطرِ آشفتہ حالان

زمہرش سینہ ہا جولانگہِ برق — دلِ ہر ذرّہ در جوشِ اَنَا الشرق

جگر سوزی چراغِ خانۂ او — تپش ہا شوخیِ پروانۂ او

دلِ مستانِ عشقِ خود مقامش — شکستِ رنگ ہا مہتابِ بامش

ز شوقش لختِ دل دیوانۂ چشم — چراغان دیدہ شد در خانۂ چشم

الدلہ

الله

جان را بکوئے دوست روان می کنیم ما / یعنی که کارِ عشق بجان می کنیم ما
مطرب گر آرزوئے تو فریادِ ما بود / مانندِ نے بدیده فغان می کنیم ما
مشهور در سوادِ جهان از سخن شدیم / همچون قلم سفر بزبان می کنیم ما
نتوان چو زاهد از رهِ خشکی بکعبه رفت / کشتی به بحرِ باده روان می کنیم ما

ما را چو شمع مرگ بود خامشی غنی!
اظهارِ زندگی بزبان می کنیم ما

سر همچو تارِ سبحه بصد در کشیده ایم / آخر رسیده ایم بخود آرمیده ایم
آسودگی بگوشهٔ هستی ندیده ایم / جان داده ایم و کنجِ مزارے خریده ایم
چون شمع بود منزلِ ما زیرِ پائے ما / از پا نشسته ایم بمنزل رسیده ایم
در عالمِ مثال مثالت نموده است / هر چند کز دریچهٔ آئینه دیده ایم
بالا گرفت کارِ من از آهِ آتشین! / از ناله چون سپند بجائے رسیده ایم

فارغ نیم ز هرزه دوی همچو آسیا
بیهوده پائے خویش بدامن کشیده ایم

در دیدۂ دل ہمیشہ دار دگزرے / ہر لحظہ بدیدار شود در اثرے
کو خستہ دلے کہ سیرِ این جلوہ کند / از خود رود و زخود نگیرد اثرے

دریاست دلت گر تو شناور بشوی / غواصِ محیطِ ہفت کشور بشوی
در بحرِ وجودِ تست موجود ہمہ / طوفان بکنی و خواہ لنگر بشوی

ہر روز بدریائے ہوس گردابی / از ظلمتِ غفلت ہمہ شب در خوابی
ایامِ جوانی شد و پیری آمد / وقتست اگر فیضِ چمن دریابی

ابیات

اِعتبارِ وعدہائے مردمِ دنیا غلط / ہان غلط آرے غلط، اِمشب غلط، فردا غلط
نسخۂ بینائیِ دیوانِ عمرِ ما مپرس / خط غلط، معنی غلط، اِنشا غلط، اِملا غلط

من بعد ز من شعر خیالے است محال   ایامِ شباب ہر چہ گفتم گفتم

من رنگِ گل از گلشنِ صنعت چیدم   معنیِ گناہ و مغفرت فہمیدم

در صورتِ اظہار بسے حیرانم   آئینۂ صفت ہر چہ دیدم دیدم

آشفتۂ آن زلفِ گرہ گیر شدم   تدبیر نہ این بود ز تقدیر شدم

در حلقۂ آن زلف اسیرم کردند   از شومیِ عقل پا بزنجیر شدم

آن شوخ بہ من نظر ندارد چہ کنم   آہِ دلِ من اثر نہ دارد چہ کنم

با آنکہ در دِلم ہمیشہ می باشد   از حالِ دِلم خبر نہ دارد چہ کنم

سرمد تو حدیثِ کعبہ و دَیر مکن   در کوچۂ شک چو گمرُہان سیر مکُن

رو شیوۂ بندگی ز شیطان آموز   یک قبلہ گزین و سجدۂ غیر مکُن

احوال شد از زِشتیِ اعمال تباہ   جُز فضلِ خدا نیست دگر جائے پناہ

ہر چند کہ من ضعیف و ابلیس قوی است   لَا حَولَ وَلَا قُوَّۃَ اِلَّا بِاللہ

من پیر و دلم ز ذوقِ جوانی دارد　　　هنگامِ خزان جوشِ بہارے شده است

سرمد غمِ عشق بوالہوس را ندہند　　　سوزِ دلِ پروانه مگس را ندہند
عمرے باید که یار آید بکنار　　　این دولتِ سرمد ہمه کس را ندہند

سرمد گله او نشد نکو شد که نه شد!　　　لب بیہده گو نشد نکو شد که نه شد
منت کشِ دہر می شدی آخرِ کار　　　کارے که نکو نشد نکو شد که نه شد

سرمد که ز جامِ عشق مستش کردند　　　بالا بُردند و باز پستش کردند
می خواست خداپرستی و ہُشیاری　　　مستش کردند و مے پرستش کردند

سرمد اگرش وفاست خود می آید　　　گر آمدنش رواست خود می آید
بیہوده چرا در پئے او می گردی　　　بنشین اگر او خداست خود می آید

آن کس که ترا کارِ جہانبانی داد　　　ما را ہمه اسبابِ پریشانی داد
پوشاند لباس ہر کرا عیبے دید　　　بے عیبان را لباسِ عریانی داد

دلے دارم کزو دلہا بسوزد — تر و خشکِ تعلقہا بسوزد

چو اختر بر سپہرِ خاکساری — بہ میرد روزہا شبہا بسوزد

میانِ غمگساران سوزم از غم — چو آن کشتی کہ در دریا بسوزد

ہنر مارا چنین ناکام دارد — چراغِ خانہ رختم را بسوزد

فلک از سرد مہری سوخت مارا — چو آن نخلے کہ از سرما بسوزد

کجا دارد کلیم این پیش بینی!

کہ امروز از غمِ فردا بسوزد

ز سعیِ بخت مرادے روا نمی خواہم — وسیلہ گر ہمہ باشد دعا نمی خواہم

سرائے عاریتی قابلِ نشستن نیست — ازآن بخاطرِ احباب جا نمی خواہم

چنان ز دستِ تہی خوشدلم بہ ہمتِ فقر — کہ پیر گشتم و در کف عصا نمی خواہم

گدا الغیرتِ من نیست در دیارِ طلب — ہرآن مراد کہ گردد روا نمی خواہم

بتان ز صحبتِ ہم می کنند کسبِ غرور — ترا با آئینہ ہم آشنا نمی خواہم

چنان براہِ طلب ہمتم بلند بود — کہ از شراب جز آبِ بقا نمی خواہم

کلیم از سفرِ آوارگی چو مطلب شد

جریدہ می روم و رہنما نمی خواہم

پیامِ عالمِ بالا گر گوش تشنۂ اوست   ترانہ ایست کہ با آبشارِ کشمیر است
گزشتن از لبِ ساقیِ گلعذار کلیم
خنک چو توبۂ مے در بہارِ کشمیر است

روزی طلب مکن تو چہ دانی کہ نان کجاست   تیر از چہ افگنی چو ندانی نشان کجاست
در کوئے عشق باش مقیّد بجا مشو   پروانہ راز باغِ جہان آشیان کجاست
ہر کس حرف و صوت گرفت از تو کامِ خویش   اے روزگار قسمتِ این بے زبان کجاست
در وادی کہ سیلِ فنا بے ستون کند   از استخوانِ سوختۂ ما نشان کجاست
صیادِ آرزو بہ ہوائے تو پیر شد   اے طائرِ مراد ترا آشیان کجاست
ہر کس شناخت قدرِ مرا قیمتم شکست   گوہر شناس بے غرض اندر جہان کجاست
امشب کہ یار ہست بود در برت کلیم
لب بر لبش گزار و ببین کان دہان کجاست

خوش آنکہ لافِ ہنر زد و بے ہنر نہ زند   اگرچہ برق بود طعنہ بر شرر نزند
بہ چارہ دست مزن در بلا کہ شصتِ قضا   نشان غلط نہ کند تیر بر سپر نزند
چراغِ عقل دہد روشنی زِ پرتوِ عشق   نظر نہ بیند تا آفتاب سر نزند

فصلِ گل و خونِ گرمِ ریزان بسیار
تا توبہ بود خاطرِ یاران شکند

زنہار مگو کہ بندۂ گمراہم
ہر جا کہ روم بکویت افتد راہم
عالم ہمہ آستانۂ درگہِ تست
ہر جا باشم ساکنِ این درگاہم

غزلیات

دریں چمن چو گلے نشنود فغانِ مرا
کجاست برق کہ بردارد آشیانِ مرا

چو نخلِ شعلہ بباغِ جہان بیک عالم
نہ کس بہار مرا دیدنے خزانِ مرا

کلیم وا مکن از خامہ ہم زبانے چند
کہ یک زبان نکند شرحِ داستانِ مرا

پیری رسید و مستیِ طبعِ جوان گزشت
تابِ تن از تحملِ رطلِ گران گزشت

وضعِ زمانہ قابلِ دیدن دوبارہ نیست
رو پس نکرد ہر کہ ازین خاکدان گزشت

در راہِ عشق گریہ متاعِ اثر نداشت
صد بار از کنارِ من این کاروان گزشت

حبِّ وطن نگر کہ ز گل چشم بستہ ایم
نتوان ولے ز مشتِ خسِ آشیان گزشت

طبعے بہم رسان کہ بسازی بہ عالمے
با ہمتے کہ از سرِ عالم توان گزشت

حاجی محمّد جان قدسی

(وفات ۱۰۵۰ ھجر)

نعت

مرحبا سیدِ مکی مدنی العربی
دِل وجان باد فدایت چہ عجب خوش لقبی

من بیدل بجمالِ تو عجب حیرانم
اللہ اللہ چہ جمالست بدین بوالعجبی

چشمِ رحمت بکشا سوئے من انداز نظر
اَے قریشی لقب و ہاشمی و مطلبی۔

نسبتے نیست بذاتِ تو بنی آدم را
بہتر از آدم و عالم تو چہ عالی نسبی

ماہمہ تشنہ لبانیم و توئی آبِ حیات
رحم فرما کہ ز حد می گذرد تشنہ لبی

نسبتِ خود بسگت کردم و بس منفعلم
زانکہ نسبت بسگِ کوئے تو شد بے ادبی

عاصیانیم زما نیکیِ اعمال مپرس
سوئے ما روئے شفاعت بکن از بے سببی۔

نه عرشے بود نے فرشے پدیدار — نه اوجے نے حضیضے بود درکار

بیک ایما که زیرِ پرده بنمود — نگارستانِ هستی گشت موجود

گل عقل اول از شاخِ عدم رست — گیاه روح با او همقدم رست

درِ افلاک و ارکان باز گردید — جهات از یکدگر ممتاز گردید

فلک را سرکشی بالا گزین ساخت — زمین را خاکساری ته نشین ساخت

پدید آمد خزانے و بهارے — بهم پیوسته شد نورے و نارے

بهار افروخت رخ چون نار دانه — خزان بر کرد رنگِ عاشقانه

عناصر عقد با افلاک بستند — جدائی را ورق درهم شکستند

به هر فرقے کلاهے نامزد گشت — یکے مجنون یکے صاحبِ خرد گشت

گلستانے پدید آمد به صد تاب — درو صد رنگ گل خندان و سیراب

جهانے شد مرتب نور در نور — بدین آئین که بینی چشم بد دور

بلے صنعش هزاران نقش ازین دست
تواند بے بنان و بے قلم بست

مخمورم و پیمانهٔ صد عمرِ ابد را
تبدیل بیک ساغرِ مے می کنم امشب

مے می شوم از یادِ لبِ روح مزاجت
وانگاه سُرلِغ رگ و پے می کنم امشب

او مستِ شکرخواب و من از نالهٔ جان سوز
نے ها همه در ناخنِ نے می کنم امشب

با این نفسِ سرد چو می نالم از ایام
گر فصلِ بهار است که دے می کنم امشب

پیرانِ جهان را چو عصا بادهٔ ناب است
من نیز یکے تکیه بمے می کنم امشب

خوابے که بصبح از لم گشته فراموش
تعبیر بگویم بتو، کے؟ می کنم امشب

حرفے بلب از جود تو می آرم و از رشک
خون در جگرِ حاتم طے می کنم امشب

از خاکِ رهِ خان جوان بخت چو طالب
سر نامزدِ افسرِ کے می کنم امشب

از ضعف بهر جا که نشستیم وطن شد
وز گریه بهر سو که گذشتیم چمن شد

جانِ دگرم بخش آن جان که تو دیدی
چندان ز غمت خاک بسر ریخت که تن شد

پیراهنے از تارِ وفا دوخته بودم
چون تابِ وفائے تو نیاورد کفن شد

هر سنگ که بر سینه زدم نقشِ تو بگرفت
آن هم صنمے بهرِ پرستیدنِ من شد

عشق کجا ہوس کجا طالب ازین غلط گذر
تفرقہ کن ز ہم یکے شانِ پلنگ و یوز را

وقتِ سحر بنالہ نکو شد کسے چرا — مستیِ بلبلان نفرو شد کسے چرا

لب تشنہ زیستن و جہان فوق دشمنی است — آب از دہانِ تیغ نبو شد کسے چرا

با آفتاب کس نبود از جہہ ہم سلوک — یعنی بخلقِ گرم بجو شد کسے چرا

فصلِ خزان بطرفِ چمن خامشی خطاست — برباد بلبلان نخرو شد کسے چرا

آزاد زیستن روشِ سرو و سوسن است — خود را بیوسفی نفرو شد کسے چرا

آنجا کہ غمزہ نیش باہن فرو برد — پیراہن از نسیم نپو شد کسے چرا

طالب چو انتہائے ملالت شگفتگی است
دایم بشغلِ گریہ نکو شد کسے چرا

مستانہ رہِ میکدہ طے می کنم امشب — پرواز ببال و پرے می کنم امشب

ہر چشم زدن در پے آن گوہرِ نایاب — صد بحر بپائے مژہ طے می کنم امشب

تا نامہ بلبل نبرد جانبِ گلزار — گر پیک نسیم است کہ پے می کنم امشب

در مدِ نظر ہم گل و ہم چہرۂ ساقی است — گہ روئے بہ گل گاہ بمے می کنم امشب

طالب آملی

(وفات ۱۰۳۶ هجر)

غزلیات

شیفته شود لایحهٔ عارض دلفروز را
رشک حیات خضر کن زندگی دوروز را

لعل لب کرشمه را چاشنی عتاب ده
چین غضب زیاده کن ابروی کینه توز را

شعله مزاج مطربا سخت فسرده خاطرم
آتش نغمه تیز کن ساز تمام سوز را

توسن جلوه راعنان جانب بیدلان فگن
مشعل راه وعده کن برق بهانه سوز را

سینه بشام بیدلان صاف نمی کند سحر
با شب ما عداوتی هست همیشه روز را

در دل خویش می خلم نیم نفس که با جگر
مست کرشمه گونهٔ ناوک سینه دوز را

من بکرم سزانیم لیک تو شخص همتی
رتبهٔ آفتاب ده کرمک شب فروز را

بیا ساقی از زاہدان دہ پیامم | بدہ ساغرے تا نگویم کہ اعمم!
ز دریا کشانم باین تنگ ظرفی | فرو رفتہ خسہا بگردابِ جامم
بنازم کہ در دشمنی نارسایم | ببالم کہ در دوستداری تمامم
بہر رنگ حیران نہ گردد نگاہم | بہر بوئے بیخود نیفتد مشامم
ز آہِ دلِ شب سیہ سقف روزم | ز اشکِ دمِ صبح پُر جیب شامم
شدم تلخ کامِ تو در دہر لیکن | من از شور بختانِ شیرین کلامم

ظہوری نیارد سر او سلامت
ہمان بے جوابی جوابِ سلامم

دل را بیک کرشمۂ پنہان فروختیم | پُر کار بود مشتری ارزان فروختیم
جنسِ دیارِ عشق بہ بازار ریختیم | آتش بہ پنبہ شیشہ بہ سندان فروختیم
سودائے کفر و عشق نمی شد بہ نقدِ دل | ناچار بود گوہرِ ایمان فروختیم
سودائیانِ کاکل و زلفیم دور نیست | گر طعنۂ بہ سنبل و ریحان فروختیم
کارِ ہزار سالہ رفو بیشِ خویش ریخت | زین چاکہا کہ ما بگریبان فروختیم
در مخزنِ جگر گہرِ چند جمع بود | دلال گشت دیدہ بدامان فروختیم
دیگر ز ما مجوئے ظہوری سرودِ عیش | لب راز غم بہ نالہ و افغان فروختیم

عشق را کام بعهد دلِ خودکامِ تو نیست | صبحِ امید و شبِ وصل در ایامِ تو نیست
دیده ام دفترِ پیمانِ وفا حرف بحرف | نامِ خوبان همه ثبت است همین نامِ تو نیست
آبِ حیوان نخورد صیدِ تو از لذّتِ تیغ | جان بحسرت دهد آن مرغ که در دامِ تو نیست
بر برازندگیِ قامتِ موزون نازم | یک قبا نیست که شایستهٔ اندامِ تو نیست
باش در دوستی از خویش نظیری نومید | که ز آغازِ تو پاینده تر انجامِ تو نیست

محبت با دلِ غم دیده الفت بیشتر گیرد | چراغی را که دودی هست آتش زودتر گیرد
پس از وارستگیها بیشتر گشتم گرفتارش | چو صیدی جست صیادش نه اول سخت تر گیرد
محبت بیشتر قائم شود چون بشکند پیمان | شگوفه اول افشاند درخت آنگه ثمر گیرد
مشو از حالِ من غافل که زخمِ کاری دارم | مبادا دیگری صیدِ ترا از خاک برگیرد
نظیری کوی عشق است این نه شاهدبازیِ رندی | که گر پایی رود از دست کس یار دگر گیرد

فلک مزدورِ ایمای تو باشد | نوازد هر کرا رای تو باشد
نیازارم ز خود هرگز دلی را | که می ترسم در او جای تو باشد

دهر پیرم کرد اما ذوق عشق!	گرم تر دارد مزاجم از شراب
از جوانی هست ذوقی در سرم	از نمک ماندست شوری در کباب
زنده دارد مرد را آثار مرد	نام گل باقیست چون گردد گلاب
چارهٔ ناسور تسلیم است و بس	خلق مرهم می نهند از اضطراب
بر که پوشم چشم زین دل خفتگان	روی بیداران مگر بینم بخواب

چشمهٔ حیوان نظیری هیچ نیست
عالمی تاریک و قحط آفتاب

حریف صافی و دردی نه خطا اینجاست	تمیز ناخوش و خوش می کنی خطا اینجاست
بغیر دل همه نقش و نگار بی معنی است	همین ورق که سیه گشته مدعا اینجاست
ز فرق تا قدمش هر کجا که می نگرم	کرشمه دامن دل می کشد که جا اینجاست
بدل ز دل گذری هست تا محبت هست	ره چمن نتوان بست تا صبا اینجاست
بهر کجا روم اخلاص را خریداری است	متاع کاسد و بازار ناروا اینجاست

ز کوی عجز نظیری سر نیاز مکش
ز هر رهی که در آیند انتها اینجاست

بشحنه گو که ز آزارِ ما بدار دست — که مستحق خراش و طپانچه چنگ و دف است

خوش آن کسے که چو فیضی بدرِ دولتِ شاه
ز باده در کفِ او جامِ آفتاب تف است

حریفِ خلوتِ من عقل ذو فنونِ من است — صریرِ کلکِ من آوازِ ارغنونِ من است

اگر ز چهرهٔ علمم نقاب بردارند — یقینِ منتهیان اولین ظنونِ من است

وگر ز دیدهٔ عقلم حجاب برگیرند — معارفِ علما نشئهٔ جنونِ من است

عجب که حوصلهٔ روزگار بر تابد — اگر برون فگنم آنچه در درونِ من است

باعتدالِ خرد آن جهانِ منتظمم — که آسمان و زمین جنبش سکونِ من است

قرابه ام ز رحیقِ رفیقِ دهر تهی است — قوامِ بادهٔ مدهوشیم ز خونِ من است

فروتنی ز خسان کے بود تمنایم
بسجدهٔ ادبم کلکِ واژگونِ من است

هوائے عشق مرا تازه در دل افتاد است — نظر کنید که دریا بساحل افتاد است

گمان مبر که بدریوزه دست بکشایم — مرا که گوهرِ شب تاب در گل افتاد است

خدائے را چه کنم چون زیم مسلمانان — که سیتن بتِ من آهنین دل افتاد است

دریائے غنیم و گوہرِ اشک　　کشتی کشتی بساحلِ ما
زوداست کہ آرزوئے پیداست　　محمل کشِ میرِ منزلِ ما
مگذار گرہ بکارِ فیضی
اے عقدہ کشائے مشکلِ ما

من و رندی و سیرِ مشربہا　　تا بگیرد قرار مذہبہا
جان فدا کردہ ہائے جانان را　　چہ تفاوت ز حشرِ قالبہا
آن گران خواب را بخلوتِ ناز　　چہ خبر از خروشِ یاربہا
بخیالش خوشم کہ نگذارد　　خواب برگردِ دیدہ ام شبہا
اے فلک سوئے او رہم بنمائے　　ورنہ آتش زنم بکوکبہا
فیضی از گفت وگوئے عشق خموش
سوخت این آتشین زبان لبہا

بیار مے کہ غمِ روزگار برطرف است　　سپہر در کرم و آفتاب در شرف است
پیالہ گیر کہ ناہیدِ حسن پردہ سرا است　　بعیش کوش کہ ماہِ نشاط بے کلف است
ز قدر پنجہ بخورشید می تو اندزد　　درین بہار کسے را کہ جام مے بکف است

تختۂ مشقِ خیر و شر مائیم   از بد و نیک مختصر مائیم
سر لبسر پیشِ ما ہنر عیب است   عیب جویانِ بے ہنر مائیم
آفتابے نہفتہ در دلِ ماست   شبِ امید را سحر مائیم
نیست مارا سرے بساغرِ مے   مست پیمانۂ نظر مائیم
گرچہ داریم کنجِ تنہائی   محشرِ عشق را حشر مائیم
تیر بارانِ عشق بر دلِ ماست   ناوکِ فتنہ را سپر مائیم

فیضی از جامِ عشق بے خبرم
تا درین انجمن اگر مائیم

بیا کہ روئے بمحراب گاہِ نور نہیم   بنائے کعبۂ دیگر ز سنگِ طور نہیم
حطیمِ کعبہ شکست و اساسِ قبلہ بریخت   بتازہ طرحِ یکے قصرِ بے قصور نہیم

عُلوِ طاقِ حرم تا بچند مصلحت است
کہ داغِ عشق بہ پیشانیِ غرور نہیم

اے ہم نفسانِ محفلِ ما   رفتید ولے نہ از دلِ ما
ما دست زغم نہادہ بر سر   غم پائے فشرد در گلِ ما

لوحِ ازل بکشاده ام سرِّ ابد دانسته ام
تفسیرِ ہستی کرده ام آیاتِ منزل دیده ام

نقشِ ہیولے بسته ام تکمیلِ صورت دیده ام
پایه به پایه گشته ام اعلےٰ و اسفل دیده ام

در چشمِ عارف از ازل فرقے نباشد تا ابد
اوّل در آخر خوانده ام آخر در اوّل دیده ام

زنگارِ ہستی کے برد در گوہرِ والائے من
آئینهٔ روشن دلم کز عشق صیقل دیده ام

فیضی بلوحِ نیستی بر عقل خط درکش که من
در کارگاهِ عاشقی دانش معطل دیده ام

باده در جوش است و رندان منتظر — ساقیا خذ ما صفا دع ما کدر
در خراباتِ مغان بگذر که ہست — ہر صراحی چشمهٔ ہر ساقی خضر
بندهٔ ساقی شوم کز یک قدح — منکرانِ عشق را سازد مقر
عشق نتوانست پوشیدن ز غیر — شد از آن مجنون بعالم مشتہر
جامِ مے خواہی بگو فیضی مدام — ہمچو حافظ ایّها الساقی ادر

غزلیات

مستانه سخن می رسد از دل بلب ما
عشق است که بربسته زبان ادب ما

با شمع نسوزیم و بمهتاب نسازیم
خورشید بود انجمن افروز شب ما

فریاد که دوریم ز مطلوب دل خویش
چندان که دراز است زبان طلب ما

ما را همه خوانند درین میکده فیضی
از مبداء فیاض همین بس لقب ما

فلک زین کجروی هایت نمی گویم که برگردی
شب وصل است خواهم اندک آهسته تر گردی

ز مهتاب رخش ویرانهٔ من روشن است امشب
اگر وقت طلوع آید ای خورشید برگردی

پس از عمری است امشب کوکب اقبال من طالع
نزا ای شب نمی خواهم بوقت خود سحر گردی

عجب نبود که جز روز قیامت پرده نگشائی
که ای صبح سعادت از شب من باخبر گردی

تو ای اخترشناس امشب توانی گفت گردون را
که بهر خاطرم بر عکس شبهای دگر گردی

سها امشب بجانان درد دل دارم میا بیرون
که می ترسم خدنگ آه فیضی را سپر گردی

من دفتر کون و مکان یک یک مفصل دیده ام
اوراق تقویم فلک جدول بجدول دیده ام

بهر طرف که خرامید سروِ آزادے — غلامِ او شدم و خطِ بندگی دادم!
چو رشکِ گلشنِ فردوس احمد آباد است — ازو مباد برونم کشند چون آدم
بحسنِ مردمِ گجرات یاد نیست ولے — نمی روند جوانانِ دہلی از یادم!

از قصیدهٔ در ستایشِ کشمیر

هزار قافلهٔ شوق می کند شبگیر — که بارِ عیش کشاید بعرصهٔ کشمیر
تبارک الله ازان عرصه که دیدنِ او — ورق نگارِ خیال است و نقش بندِ ضمیر
هوائے او متنوع چو فکرتِ نقاش — زمینِ او متلون چو صفحهٔ تصویر
غبارِ او بتوان خواند چشم را دارو ! — گیاهِ او بتوان گفت روح را اکسیر
بتن موافقتِ آبِ او چو باده و گل — بجان مناسبتِ بادِ او چو شکر و شیر
نسیم او ز سرِ آب تیز می گزرد — که باد را نتوان داشت پائے در زنجیر
درو بهر جائے گیا زعفران همی روید — که آب و خاک طرب را چنین بود تاثیر
بهر طرف روی از بحرِ فیض مالا مال — هزار چشمهٔ جوشنده چون دلِ تحریر
ز اعتدالِ هوایش شگفت نیست شگفت — که سر زند همه عناب از نهالِ زریر
بحیرتم که چه آثارِ قدرتِ ازلی است — بهر نظاره بنازد نظر بصنعِ قدیر

سرّ تقدیر در آن نشأہ رسد پختہ مکوش ! | سرّ این مسئلہ مکشا کہ خام است اینجا!
عرفی از ہر دو جہان می رمد الا در دوست
ہمہ جا وحشت از آنست کہ رام است اینجا

در چمن حور وشان انجمنے ساختہ اند | چشم بد دور بہشتی چمنے ساختہ اند
نہ نشیند دلِ این طائفہ در قصرِ بہشت | کہ بہ معمورۂ دلہا وطنے ساختہ اند
چون بہ سنجید لغزہای مرا با مجنون | کہ بہ بازیچہ ہر یک سخنے ساختہ اند
حلّہ ہا سوختہ اند اہلِ بہشت از غیرت | تا شہیدانِ تو گلگون کفنے ساختہ اند
تیرِ آن غمزہ حلال است وے جمعے را | کہ ز دل جامہ و از جان بدنے ساختہ اند
لذتِ شعرِ تو عرفی بہ ہمہ عالم گفت
کہ ترا مائلِ شیرین دہنے ساختہ اند

حرم جویان درے را می پرستند | فقیہان دفترے را می پرستند
گروہے زشت خواند اہلِ دانش ! | کہ زیب و زیورے را می پرستند
از آن دعوے بہ شیخ و برہمن ماند | کہ ہر یک داورے را می پرستند
برافگن پردہ تا معلوم گردد ! | کہ یاران دیگرے را می پرستند

گفتم از عشقت برسوائی شدم افسانهٔ
گفت بیرم شکر کن افسانهٔ من بودهٔ!

شدی یارم ولیکن شیوهٔ یاری نمیدانی ‌ ‌ ‌ دلم بردی ولے آئینِ دلداری نمیدانی
ترا زان از گرفتارانِ محنت نیست پروائے ‌ ‌ ‌ کہ ہرگز محنت و دردِ گرفتاری نمیدانی
ز تو بر خوئے من آئینِ دلجوئی نمی آمد ‌ ‌ ‌ کہ میدانم بجز رسمِ دل آزاری نمیدانی
ہزاران خوبرو ہر سو اسیرِ خویشتن داری ‌ ‌ ‌ ولے ہرگز طریقِ خویشتن داری نمیدانی
بعرضِ حالِ خود بد نیست گفتارِ تو اے بیرم
اگر مثلِ حریفان خوب گفتاری نمیدانی

حرفے نوشتی دلِ ما شاد نکردی ‌ ‌ ‌ ما را بہ زبانِ قلمی یاد نہ کردی
آباد شد از لطفِ تو صد خاطرِ ویران ‌ ‌ ‌ ویرانۂ ما بود کہ آباد نہ کردی
بر یادِ تو صد بار کنم نالہ و فریاد ‌ ‌ ‌ فریاد کہ یک بار مرا یاد نہ کردی
آن لحظہ کہ بختم بوصالِ تو رساند ‌ ‌ ‌ فریاد بر آرم کہ چہ بیداد نہ کردی
اے کردہ فراموش ز غمخواریِ بیرم
حرفے نوشتی دلِ ما شاد نہ کردی

خانِ خانان بیرم خان بیرم

(وفات ۹۶۸ھ)

تشبیب

زہے دو زلفِ تو غارت نمائے کشورِ دین
زہے دو چشمِ تو حیرت فزائے اہلِ یقین

بخدمتِ تو دلِ گلرخانِ لالہ عذار
بدرگہِ تو سرِ مہوشانِ زہرہ جبین

مرا ز جان و سر و دین و دل عزیزتری
فدائے تو سر و جان و نثارِ تو دل و دین

بتا غریب بہ سالیست کز وصالِ تو دورم
برین شداست نجوان بزمِ من سپہرِ برین

از آن زمان کہ فتادم ز درگہِ تو جدا
بہ آہ و نالہ انیسم بہ درد و غصہ قرین

مرا نہ خاطرِ خرم مرا نہ سینۂ شاد
مرا نہ روز قرار و نہ شب بود تسکین

گہے ز ہجر بگریم بہ نعرہ ہائے بلند
گہے ز درد بنالم بہ نالہ ہائے حزین

اگرچہ ہست جدا از مہِ جمالِ تو ام
خرابیِ دلِ بے خانمان بدین آئین

انتخاب

از

اشعارِ سخنورانِ عصرِ مغول (تیموریہ)

۹۳۳ھ — ۱۲۷۲ھ

۱۵۲۶م — ۱۸۵۷م

ولہ

چه شکل است این چه ساز است این چه شیوه‌ها
چه قد است این چه ناز است این چه رفتار

که چشم ما است پابیت را سزاوار
مَنِه پا بر زمین بر چشم ما نه!

جمالی کلکت آن طوطیٔ هند است
که آبِ خضر می ریزد ز منقار

تو در درون دمن از شوق سینه پاره کنم
که دل ز شگافم و بر روئے تو نظاره کنم

نگه لباس حیاتی که هست پاره کنم
به زندگی نه رسد دست من بدامانت

من آن جمالیٔ دُردی کشم که زاهد را
به یک کرشمهٔ ساقی شراب خواره کنم

ترا که شیوه چنان است و شکل و ساز چنین
چرا دلم نه بود در غمت گداز چنین

تو گر جفا کنی از ما بجز وفا ناید
که رسم ناز چنان باشد و نیاز چنین

دلم نواخته از زخمهاے غمزهٔ تست
همیشه باد مرا یار دلنواز چنین

ابیات

موسی ز هوش رفت به یک پرتو جمال
تو عین ذات می نگری در تبسمی

مرد را کردار عالی قدر گرداند به نام | هر کسی کو را علی نام است نی چون حیدر است
از معانی افتخار سینهٔ عالم بود | عزت معدن نه از کوه است بل از گوهر است
سرخی روی منافق لاله را ماند که او | اسود القلب است اگرچه رنگ ریش احمر است
نی که کاهل بیابان شد دم صحرا زند | خون هر آهوی صحرائی نه مشک اذفر است

اصل ایمان در نیابی در فقیه بی اصول
کامتحان دین او در احتضار محضر است

غزلیات

جانان بپرس بی تو شب ما چسان گذشت | با روز بد چنین برسید و چنان گذشت
تیر غمت که بر سپر سینه ام رسید | دل را شگافت بر جگر آمد ز جان گذشت
گفتی گذر ز جان و جهان از برای من | چون جان توئی ز جان و جهان می توان گذشت

از چشم مردمان همه خونابه شد روان
در مجلسی که ذکر جمالی روان گذشت

چه نیکو می برد آن کبک رفتار | خداوندا ز چشم بد نگهدار

مرثیهٔ سلطان سکندر لودهی

خلق حیران و پریشان است شهنشاه چه شد
همه بر سینه زنان دست که الله چه شد

مهر در آتش غم سوخت شفق خون بارید
انجم از چهره رخ فرو ریخت که آن ماه چه شد

ظلمت آباد شد آفاق ز شام غم او
یارب آن طلعت خورشید سحرگاه چه شد

خون گره شد به گلو زآه دلم شد مسدود
در غم آنکه مرا همدم و همراه چه شد

ویحک آن فرحت و آن بهجت و آن سال گشت چه
آوخ! آن دولت و آن مسند و آن گاه چه شد

تا به دنبال وی افسوس کنان می رفتم
هیچ مردی نشد از رفتنش آگاه چه شد

نیک خواهان وی این لحظه اجل خواه شدند
کان خدادان و خدابین و خداخواه چه شد

ها تفهم گفت پندار که او در خاک است
قدمش همچو پیمبر به سر افلاک است

از قصیده در مدح مرشد

ز آسمان گر تیغ بارد سر نخارد اهل دل
نیش سوزن بر دل نامرد زخم خنجر است

مرد نتوان گفت او را کو تن آراید به زر
زینت مردان است آهن زر زنان را زیور است

عاشقانیم و زر نمی خواهیم
بے دلانیم سر نمی خواهیم

ما سپاه و علم نمی طلبیم
ما کلاه و کمر نمی خواهیم

گر دو عالم بیاوری گیریم
کاے برادر ببر نمی خواهیم

ما همه جام تلخ می نوشیم
همچو طفلان شکر نمی خواهیم

خانهٔ جز بہ کوئے بدنامی
اندرین رہ گذر نمی خواهیم

ما دل ز راه و رسم جهان برگرفته ایم
ما رسم ترک و راه قلندر گرفته ایم

آیین و نام و ننگ بہ یک سو نهاده ایم
اوصاف و صلح و قدح برابر گرفته ایم

هر جرعه که ریخته خوبان بروئے خاک
ما از زمین بچشم و دهان برگرفته ایم

حشمت ز ما مجو که رفت است هوئے سر
از بس سبوئے باده که بر سر گرفته ایم

گل چه حد بے وفا است می بینی
مرغ چون مبتلا است می بینی!

در دل صبح و سینهٔ ساغر
این چه صدق و صفا است می بینی

خاک زر می شود ز جرعهٔ مے
مے اگر کیمیا است می بینی

طلبِ وصلِ یار باید کرد — وز دو عالم کنار باید کرد
اے کہ آسائشے نمی طلبی — زحمتے اختیار باید کرد
گنج خواہی ز رنج ناچار است — صید خواہی شکار باید کرد
ہر چہ یابی ز اندک و بسیار — ہم بدان اختصار باید کرد
کارہا چون بوقت موقوف است — وقت را انتظار باید کرد

ہیچ ازین گفتگوئے نکشاید
اصل کار است کار باید کرد

سبزۂ دل کشائے می خواہم — گلشنے جانفزائے می خواہم
ساقیِ دلنواز می طلبم — ساغرے غم زدائے می خواہم
مجلسے خاص و مطربِ خوش گو — بابتے دلربائے می خواہم
گاہے از ہجرِ دوستان کردن — گریۂ ہائے ہائے می خواہم
در جہان ہر کجا بتے بینم — سر نہادن بہ پائے می خواہم

دل بہ من دہ کہ بہرِ جان دادن
زیرِ پائے تو جائے می خواہم

از رخت نازیم نه جنت نه تماشے
وز لبت نازیم نه زرّے ونه بیمے

بر ما که در آییم نه سہمے ونه حیدے
وآنجا که برآییم نه ترسے ونه بیمے

از ملک جہان آنچه ما راست تقاضے
مائیم و کتابے و عصائے و گلیمے

سوزے ز توان خورد که در دل طلبے نیست
الّا طلب علم که فضل است عظیمے

ترانۂ عید

روز عید است جشن بار کنید
نخل بنا بید و گل نثار کنید

مطربان را بر بید سوئے یمین
طرف شاہدان بسیار کنید

مجمر و ساغر و صراحی را
ہمه در پیش در قطار کنید

یک دم از خم ہزار ے نوشید
یک دل از خرمی ہزار کنید

در بخواہید خوش دلی ہمه عمر
اندر عشق اختیار کنید

اے که عاشق نه اید حیرانم !
که شما در جہان چه کار کنید؟

بشکلے درون آمد از گرد راہ — کہ بر بود از من ہمہ صابری
چو برخاستم تا بعادت کشم — در آغوش آن قامت عرعری
برآشفت و برزد برابر و گرہ — کشادہ زبان در ملامت گری
کہ اے یار بد عہد برگشتہ روز — ندانم کہ تا در چہ کار اندری
گرفتم کہ در دانش و فضل و رائے — ز ابنائے آفاق سر دفتری
بدینگونہ عزلت کہ خو کردہٴ — نہ پندارم از علم خود برخوری
ترا خویش و فرزند و خیل و تبار — فزون از ہزار اند گر بشمری
بگردد بیستر اگر گوشہٴ — نشینی بہ تنہا بدین برتری!
ترا خدمتے بہتر از شعر نیست — کہ از فرطِ خوبی و خوش منظری
چو گوگرد سرخست و یاقوت زرد — سوادِ سخنہات در نادری
ہم امروز بنشین و شعرے نویس
چو نوشین لب لعبت کشمری

شاعر

سیاحِ جہانیم و سوارانِ مجرّدا — داعیِ عزیزان بہ مقامے و حریمے

روزم تو برفروز و شبم را تو نور بخش ! — این کار تست کار مه و آفتاب نیست
ای محتسب تو خیمه به خمارخانه زن — بگذر ز ما که مستی ما از شراب نیست
گفتی ترا چه سوز و چه شور است رجاع — این راز سرّ الهاست که آنرا جواب نیست
هر دُر که در خزانهٔ دل داری ای حسن
آنرا بسلک کلک کشیدن صواب نیست

ما قصه نوشتیم بسلطان که رساند — جان ساخته کردیم بجانان که رساند
مرغان غریبیم اسیر قفس عجز — ما را ز قفس باز به بستان که رساند
حال من مسکین بدل آرام که گوید — درد دل موران به سلیمان که رساند
بوئے سر آن زلف درین کلبه که آرد — پیراهن یوسف سوئے کنعان که رساند
گیرم چو سکندر همه جا می رسدم دست — پایم بسر چشمهٔ حیوان که رساند
جان می طلبد یار و حسن منتظر آنکه !
این مژدهٔ جان بخش بجانان که رساند

ساقیا مے ده که ابرے ریخت از خاور سفید — سرو را سر سبز شد صد برگ را چادر سفید
باده در جام بلورین ده مرا گر می دهی — نغز می آید شراب لعل را ساغر سفید

حسن دہلوی

(۶۵۲ھ - ۷۳۷ھ)

غزلیات

مرا از زلف تو موئے بسنداست — فضولی می کنم بوئے بسنداست

چہ لشکر می کشی بر قلب عشاق — صف مغلوب را ہوئے بسنداست

من از روئے سلامت راز بینم — سلامے از نکو روئے بسنداست

حسن از طالب حبل المتینی! — ز خوبان تار گیسوئے بسنداست

وگر محراب خواہی بہر طاعت — از ایشان طاق ابروئے بسنداست

کو دیدہ کز فراق رخ تو پر آب نیست — کو دل کہ از کشاکش عشقت خراب نیست

رباعی

آنجا کہ مقامِ یارِ زیبا بوداست
امروز ازان سوگزرِ ما بوداست
می رفت ز دیدہ خون، چو می آمد یاد
کان سروِ خرامانِ من این جا بوداست

رباعی

یاد آیدت آن مہر و وفا داریہا
وان در حق منے بلطف غمخواریہا
اکنون بہ تصوّرِ چنان یاریہا
مائیم و شبِ دراز و بیداریہا

نمی دانم چہ منزل بود شب جائیکہ من بودم
بہر سو رقص بسمل بود شب جائیکہ من بودم

پری پیکر نگارے، سرو قدے لالہ رخسارے
سراپا آفت دل بود شب جائیکہ من بودم

رقیبان گوش بر آواز او در ناز و من ترسان!
سخن گفتن چہ مشکل بود شب جائیکہ من بودم

مرا از آتش عشق تو دامن سوخت اے خسرو
محمد شمع محفل بود شب جائیکہ من بودم

بخوبی ہمچو مہ تابندہ باشی
بملک دلبری پایندہ باشی

من درویش را کشتی بغمزہ
کرم کردی الٰہی زندہ باشی

جفا کم کن کہ فردا روز محشر
بروئے عاشقان شرمندہ باشی

ز قید دو جہان آزاد باشم
اگر تو ہم نشین بندہ باشی

جہان سوزی اگر در غمزہ آئی
شکر ریزی اگر در خندہ باشی

برندی و بشوخی ہمچو خسرو
ہزاران خان و مان برکندہ باشی

مرا سر در هوائے نازنینے است — کز و تاراج شد هر جا که دینے است
نخواهد رفت مهرش از دل من — اگرچه با منش هر لحظه کینے است
پریشان حالت است از یادِ زلفش — بگیتی هر کجا خلوت نشینے است
تنِ من خاکِ ره شد رنجه کن پائے — ترا هم زیرِ پا آخر زمینے است
بکینم گو مکش خنجر که هر دم!
غمش را در دلِ خسرو کمینے است

اے میرِ همه شکر فروشان — تو به شکنِ صلاح کوشان
عشاق ز دستِ چون تو ساقی — خونابه بجائے باده نوشان
در کاوشِ کندِ خوبی تو! — کند است خیالِ تیز هوشان
یک خرقه غمت درست نگذاشت — در صومعه کبود پوشان
از پرده دمے چو گل برون آئے — بادِ همه نیکوان فروشان
بیدار نگشت آن گلِ مست! — از نالهٔ بلبلِ خروشان
از تو سخنے بهر ولایت!
خسرو بولایتِ خموشان

خشک سالی است درین عهد وفا را ای اشک! | زان حوالی که تو می آئی زباران چون است؟

پست شد خسرو مسکین به لگدکوب فراق

مور در خاک فرو رفت سلیمان چون است

دو چشمت که تیر بلا می زند | چنین تیر بهر چه را می زند

کمان جانب دیگری می کشد | ولی تیر بر جان ما می زند

زهی غمزه کز شوخی و چابکی | کجا می نماید کجا می زند

دو زلف تو از پشتی روی تو | شب تیره را از قفا می زند

بهنگام رفتار بالای تو | تگ کبک را زاغ پا می زند

چو بوی ترا در چمن می برد | نسیم بهار از صبا می زند

نوا می زند بلبل از راه عشق | ولی راه این بی‌نوا می زند

مریز آب خسرو همین غم بس است

که آتش درین مبتلا می زند

بسی شب با مهی بودم کجا رفت آن همه شبها | کنون هم هست شب لیکن ستاره از دو دیده بارها

خوش آن شبها که پیشش بود گه مستی گهی سرخوش | جهان بر من شود تاریک چون یاد آرم آن شبها

من ندیدم چون تو ہرگز دلبرے | سرکشے عاشق کشے غارتگرے
از تو یک ناز و ز خوبان عالمے | از تو تیرے و ز دلہا لشکرے
در زمین پنہان بماند آفتاب | گر برآئی بامداد از منظرے
من سرے دارم کہ در پایت کشم | گر تو در خوبی نداری ہمسرے
از کجا بر روزگار من فتد | چون تو سنگین دل بلائے کافرے
دست نہ بر سینہ ام تا بنگری | آتشے پوشیدہ در خاکسترے
ہر دو چشمم روز و شب در چارسو | تا نگر ناگہ درآئی از درے
من کہ از خود بر تو غیرت می برم | چون توانم دیدنت با دیگرے

بسکہ گشت از چشم خسرو خون روان
گشتہ ہر مو بر تن من نشترے

اے صبا باز بمن گوئے کہ جانان چون است؟ | آن گل تازہ و آن غنچہ خندان چون است؟
با کسے می خورد آن ظالم و در مے خوردن | آن رخ پر خوئے و آن زلف پریشان چون است؟
روزہا شد کہ دلم رفت و در آن زلف بماند | یارب آن یوسف گم گشتہ بزندان چون است؟
گل رعنائی و ناز است بمجلس یارے | حال آن بلبل بیچارہ بہ بستان چون است؟
ہم بہ جان و سر جانان کہ کم و بیش مگوئے | گو ہمین یک سخن راست کہ جانان چون است؟

بازیچه‌ایست طفل‌فریب این متاع دهر   بی‌عقل مردمان که بدین مبتلا شدند

خسرو گریز کن که وفا رفت زین جهان
زاهل جهان که همچو جهان بیوفا شدند

خبرم رسید امشب که نگار خواهی آمد   سر من فدای راهی که سوار خواهی آمد

همه آهوان صحرا سر خود نهاده بر کف   بامید آنکه روزی بشکار خواهی آمد

کششی که عشق دارد نگذاردت بدینسان   بجنازه گر نیایی بمزار خواهی آمد

بلبم رسیده جانم تو بیا که زنده مانم   پس از آن که من نمانم بچه کار خواهی آمد

بیک آمدن ربودی دل و دین و جان خسرو
چه شود اگر بدینسان دو سه بار خواهی آمد

تن پیر گشت و آرزوی دل جوان هنوز   دل خون شد و حدیث بتان بر زبان هنوز

عمرم بآخر آمد و روزم بشب رسید   مستی و بت‌پرستی من همچنان هنوز

عالم تمام پر ز شهیدان فتنه گشت   ترک مرا خدنگ بلا در کمان هنوز

بیدار ماند شب همه خلق از نفیر من   وان چشم نیم مست بخواب گران هنوز

هر دم کرشمه‌هایی وی افزون و آگهی   خسرو ز بند او بامید امان هنوز

فقر است و صد ہزار معانی درو چو موئے　　موئینہ گلیم کہ بر سر کشیدہ ایم

خسرو نہ کودکیم کہ جوئیم سرخ و زرد

چون بالغان دل از زر و گوہر کشیدہ ایم

سرے دارم کہ سامان نیست اورا　　بدل دردے کہ درمان نیست اورا

فرامش کرد عمرم روز را زانکہ　　شبے دارم کہ پایان نیست اورا

مرا ملکیست اے سلطانِ خوبان　　کہ جز دلہائے ویران نیست اورا

براہِ انتظارم ہست چشمے　　کہ خوابے ہم پریشان نیست اورا

کدامین مورِ خطِ تست کز حسن　　بہا ملکِ سلیمان نیست اورا

ز خسرو رو بہ پیچ ار گشت ناچیز

خیالے ہست اگر جان نیست اورا

یاران کہ بودہ اند ندانم کجا شدند　　یارب چہ روز بود کہ از ما جدا شدند

گو نو بہار آید و پرسد ز دوستان　　گو اے صبا کہ آن ہمہ گلہا گیا شدند

اے گل چو آمدی ز زمین گو چگونہ اند؟　　آن رویہا کہ در تہِ گردِ فنا شدند

آن سروران کہ تاجِ سرِ خلق بودہ اند　　اکنون نظارہ کن کہ ہمہ خاکِ پا شدند

گر ای زاهد دعای خیر می گوئی مرا این گو
که آن آوارهٔ کوی بتان آواره تر بادا

دلِ من پاره گشت از غم نه زانگونه که برگردد
اگر جانان بدین شاد است یا رب پاره تر بادا

همه گویند کز خونخوارِیش خلقی بجان آمد
من این گویم که بهرِ جانِ من خونخواره تر بادا

چو با تر دامنی خو کرد خسرو با دو چشمِ تر
بآبِ چشم مژگان دامنش همواره تر بادا

ابر می بارد و من می شوم از یار جدا
چون کنم دل بچنین روز ز دلدار جدا

ابر باران و من و یار ستاده بوداع
من جدا گریه کنان ابر جدا یار جدا

سبزه نوخیز و هوا خرم و بستان سرسبز
بلبلِ روی سیه مانده ز گلزار جدا

نعمتِ دیده نخواهم که بماند پس ازین
مانده چون دیده ازان نعمتِ دیدار جدا

حسنِ تو دیر نماند چو ز خسرو رفتی!
گل بسی دیر نماند چو شد از خار جدا

ما دامن از بساطِ جهان برکشیده ایم
رختِ خرد بکوی قلندر کشیده ایم

ای ساقی از قرابه فرو ریز می که ما
خونابها ز شیشهٔ خنجر کشیده ایم

در حقهٔ سپید و سیه بر بساطِ خاک
چون پُردغاست مهره ز ششدر کشیده ایم

بسکه اندر عهد او ماهی و مرغ آسوده بود ‏ ماهیان در آب و مرغان در هوا بگریستند

آسمانها با هزاران دیده بر اهل زمین ‏ همچو باران بهاری زار زار بگریستند

شبنمے کو آسمان هر صبح می ریزد بخاک ‏ اشک انجم دان که از اوج سما بگریستند

خلق ملتان مرد و زن مویه کنان و مو کنان ‏ کو بکو و سو به سو و جا بجا بگریستند

از خروش گریهٔ بانگ دهل شب کس نخفت ‏ بسکه در هر خانهٔ اهل عزا بگریستند

هم بآب چشم خود کردند ترتیب وضو ‏ مغفرت جویان که در وقت دعا بگریستند

دیده خون افشاند بر گل چون گلوے کشتگان ‏ بسکه هر کس کشتگان خویش را بگریستند

شد زبان از ناله چون پائے اسیران آبله ‏ بسکه از بهر اسیران بلا بگریستند

ور از آن بند بلا ناگه اسیرے باز گشت ‏ روئے او دیدند هر کس بے ریا بگریستند

گریه چندان شد که موج دیده از جیحون گذشت

حال من این بود حال دیگران تا چون گذشت

غزلیات

دلم در عاشقی آواره شد آواره تر بادا ‏ تنم از بیدلی بیچاره شد بیچاره تر بادا

رخت تازه است بهر مردن خود تازه تر خواهم ‏ دلت خاراست بهر کشتن من تازه تر بادا

شه آن رادان که گفت از جان آزاد | بترک بخل و خشم و لهو و بیداد
شهی کش چار ترکش در کله نیست | بباید ترک او گفتن که شه نیست
مشو مغرور این مشتی خیالات | که در پیشت نمی آید بحالات
جهان خوابیست پیش چشم بیدار | بخوابی دل نه بندد مرد هشیار
نمیگویم که ترک خسروی کن | ره کم توشگان را پیروی کن
تو کی این پای ره پیمای داری؟ | که زنجیر زر اندر پای داری
ولیکن از تو درویشی همین است | که عزت داری آن را کاهل دین است
بدل اصحاب دین را آشنا باش | درون درویش و بیرون پادشا باش
ز پیر خود شنیدم قطب آفاق | که ثابت باد چون دو قطب نه طاق
که هر کو والی ملکی شد از دور | ولی الله بود گر خود کند جور
وگر عادل بود از ظلم بی لوث | بود قطبی بعهد خویش بل غوث

از ترکیب بند در مرثیهٔ خان شهید

مهر و مه بر روی آن فرخ لقا بگریستند | روز و شب بر سال آن اندک بقا بگریستند
همچو فرمانش روان شد شرق تا غرب آب چشم | بندهٔ فرمانان که بی فرمان او بگریستند

ازین جا بر چراغے گر توانی | که تا آنجا به تاریکی نمانی
وگر شد رسم شاہان جام گلگون | باندازه، نه از اندازه بیرون
چو باشد خانه را پاسبان مست | رساند دزد خود را باده بر دست
چو نوشد پاسبان عالمے مے | خرابی چون نگیرد عالم از وے؟
خرابی قصر سلطان راز آب است | چه بد آبے که زو شیطان خراب است
سرود و لہو ہم باید بمقدار | که چون بسیار شد عکس آورد باد
نشاید تا بدان حد نغمه و نائے | که پائے تخت ہم برخیزد از جائے
نواہائے که در خورد سریر است | صریر خامه و آواز تیر است
سماع الحن داؤدیست بسیار | بود ملک سلیمان را زیان کار
بدست شاه به شہباز دلکش | که طفلان را بود با بلبلان خوش
ہمه بازیست این در شہ نوازی | بود سر بازی اندر ملک بازی
سرود ارچه غذائے جان پاک است | چو جان مستغرق آن شد ہلاک است
شراب ارچه جسد را نوش داروست | نه آخر اصل سر درد و خمار اوست
بصرفه ہر چه برگیرند نغز است | خورش بے صرف جان را پائے لغز است
به حکمت باده راحت بہر باشد | به بے رہی آب حیوان زہر باشد
بہر فن کت غلو گشت است محکم | غلو یابی، کنی گر نقطه کم

به همت آسمان را قلعه کن باز | به ملک خشکی و تری مکن ناز!
مکن کاری همین جا تا توانی | که آنجا هم چو اینجا ملک فانی
مسلم بایدت گر پادشاهی | ببایدکردن از دلها گدائی
همین راست بملک سرفرازی | دو جان بخشی است و دل نوازی
مکن تیغ سیاست را چنان تیز | که چون آتش نداند کرد پرهیز
شه آن به کو عمل چون آب راند | که هم جان بخشد و هم جان ستاند
کسی کو مملکت را بدسگال است | بسی کان خون بی حرمت حلال است
بکار دیگران بر شعله زن آب | خرد بیدار دار و تیغ در خواب
نه برگ کند تا شد آدمی زاد | که برتند و دگر خیزد ز بنیاد
چو نپسندی غباری بر گل خویش | خزان در گلستان کس میندیش
چه پاییت گیرد از برگ گل آزار | بره مپسند در پای کسان خار
چو بستندت همه پائین پرستان | زبردستی مکن بر زیردستان
رعیت چون رفت خلق از دیده درپیش | ره خود را تو روب از دیده خویش
رعیت مایه بنیاد مال است | زوال اسباب ملک آباد حال است
رعیت چون خلل یابد ز بنیاد | کجا ماند بنای دولت آباد؟
بدانستن کار دین کن تا توانی | چنان نادان نه کین هم ندانی

ز عیسلم با ثم سل و هلی بخارا — ز شاهان گشته اسلام آشکارا
ز شتر تابن تا لب دریا درین باب — همه اسلام بینی بر یکی آب
نه زان زه دیده زاغان گره گیر — همه در کیش احمد راست چون تیر
نه ترسایی که از نا ترس گاری — نهد بر بنده داغ کردگاری
نه از جنس جهود آن جنگ و جوریت — که از قرآن کند دعوی به توریت
نه مغ کز طاعت آتش شود شاد — دود با صد زبان آتش بفریاد
مسلمانان نعمانی روش خاص — ز دل هر چار آیین را باخلاص
نه کین با شافعی نی مهر با زید — جماعت را و سنت را بجان صید

زهی خاک مسلمان خیز دین جوی
که ماهی نیز سنی خیزد از جوی

خطاب به سلطان علاء الدین خلجی

شها ای تهمتن شاه [illegible] — [illegible] سکندر نشانا
شنیدستی [illegible] — [illegible] در جهان میر
گرفتستی [illegible] — [illegible] شهان را

امیر خسرو دہلوی

(۶۵۱ — ۷۲۵ھ)

"امیر خسرو دہلوی علیہ الرحمۃ در شعر متفنن است قصیدہ و غزل و مثنوی ورزیدہ و ہمہ بکمال رسانیدہ۔ تتبع خاقانی می کند، ہر چند در قصیدہ بوے نرسید اما غزل را از وے گذرانیدہ، غزلہائے او بواسطۂ معنی آشنائی کہ ارباب عشق و محبت حسب ذوق و وجد آن خود را در مے یابند بقول ہمہ کس افتاد است۔
خمسۂ نظامی را برابر از وے کسے در جواب نگفتہ۔ و ورائے آن مثنویہا دیگر دارد ہمہ مطبوع و مصنوع۔"
(بہارستانِ جامیؒ)

دولتِ اسلامیۂ ہند

خوشا ہندوستان و رونقِ دین! شریعت را کمالِ عز و تمکین!

گر عشق نبودے و غمِ عشق نبودے | چندین سخنِ نغز کہ گفتے کہ شنودے
گر عشق نبودے بخدا کس نرسیدے | حسنِ ازلی پردہ ز رخ بر نہ کشودے
گر ساقیِ وحدت درِ مے خانہ کشادے | در دہر یکے عاقل و ہشیار نبودے
من مستِ خراباتِ نمازِ کہ گذارم | در وے نہ قیامے نہ رکوعے نہ سجودے

اے بوعلی این ہر دو جہان پاک بسوزی
آندم کہ برآری ز دلِ سوختہ دودے

غزلیات

هست در سینهٔ ما جلوهٔ جانانهٔ ما — بت پرستیم و دل ماست صنم خانهٔ ما
ای خضر چشمهٔ حیوان که بران می نازی — بود یک قطره ز دُردِ تهِ پیمانهٔ ما
جنت و نار بین ماست بصد مرحله دور — می شتابد بکجا همتِ مردانهٔ ما
جنبد از جا و فتد بر سرِ افلاک برین — بشنود عرش اگر نعرهٔ مستانهٔ ما
همچو پروانه بسوزیم و بسازیم بعشق — اگر آن شمع کند جلوهٔ بکاشانهٔ ما
ما بنازیم بتو حتانه ترا بسپاریم — گر بیائی بشبِ وصل تو در خانهٔ ما

گفت او خنده زنان گریه چو کردم بدرش
بو علی هست مگر عاشق دیوانهٔ ما

اگر بینم شبی ناگه من آن سلطان خوبان را — سر اندر پای وی آرم فدا سازم دل و جان را
فروزم آتشی در دل بسوزم قبلهٔ عالم — پس آنگه قبله سازم من آن ابروی جانان را
بیا ساقی که روی تو مرا شمع حرم باشد — بگردم گرد میخانه ببوسم پای مستان را
دل و جان کرده ام نذرِ بتان اکنون همی خواهم — که گر یابم خریداری فروشم دین و ایمان را
نترسم ز آتش دوزخ نه پروای جنان و ارم — منم شوریدهٔ جانان نخواهم حور و غلمان را
چه گفتی این سخن کفر است گر گوئی شوی کافر — برو ای واعظ نادان چه دانی سرِ مستان را

حبس بر من شیون آورد است از لطف سخن	سور دیدستی که من در عین شیون کرده ام
یارب از نخل کرم برگ و نوائے من بده	مرغ جان را چون بتوحیدت نوازن کرده ام
خلعت ایمنم کرامت کن که ما را در گهت	مامن اصلیست اینکه قصد مامن کرده ام
دور دار از ظلمت شرک و نفاق و حقد و کین	باطنے کز نور اخلاصت مزین کرده ام
آفتاب معرفت در سینه ام تابنده دار	چون گهرهائے یقین را سینه معدن کرده ام

ابیات از قصیده

زہے ز نرگس مست تو پر خمار آہو	ز بند نافهٔ مشک تو شرمسار آہو
بحیرتست در آن چشم دیدهٔ نرگس	بغیرتست در آن زلف مشکبار آہو
بگرد بوستان صدره چو دائره برگشت	ندید چون خط تو یک بنفشه زار آہو
چه صنعت است در آن نرگسش که آن غمزه	درونش صید دلست و برون شکار آہو

حدیث عنبر زلف تو تا رسیده بدو
فگند قصهٔ نافه در اختصار آہو

ملک الکلام امیر فخر الدین عمید تونکی

(معاصر سلطان ناصر الدین محمود متوفی ۶۶۴ ہجری بود)

برخیز عبید از نہ فسرد است دلِ تو — بگذر ز غزل حمدِ خداوندِ جہان گو
مداحیِ درگاہِ خدا کن کہ برافراشت — بے زحمتِ آلات بسے گنبدِ مینو
دو شاہ روان کرد برین طارمِ ازرق — پس دادہ ز سیارہ شان خیل ز ہر سو
صد شاہدِ اختر بگہِ شام نمودہ — مشاطۂ صنعش ز پسِ پردۂ نہ تو

قصیدۂ عجیبہ

منکہ چون سیمرغ در یک گوشہ مسکن کردہ ام — ماورائے مرکزِ خاکی نشیمن کردہ ام
ننگِ ہر مرغے درین بوم از چہ معنی می کشم — رفتہ ام عنقا صفت در کوہ مسکن کردہ ام
مرغِ ہمت تا نگردد خرمنِ سفلی گرائے — خرمنِ چرخش ز انجم پر ز ارزن کردہ ام

انتخاب

از

اشعارِ شعرائے مملکتِ دھلی

قبل از دورِ مغول

[illegible]

ابیات از قصیدهٔ حبسیه

تبارک الله این بخت و زندگانی بین! — که تا بمیرم زندان بود خانه
چو شانه شد جگرم شاخ شاخ ازین حسرت — که موئے دیدم شاخے سپید در شانه
من از که دارم امید چشم مهر و وفا؟ — که دوست دشمن گشته است و خویش بیگانه
اگر شنیدے از دیگران حکایتِ خویش — همه دروغ نمودے مرا چو افسانه!

رباعی

در آرزوئے بوئے گل نو روزم — در حسرت آن نگارِ عالم سوزم
از شمع سه گونه کار می آموزم — می گریم و می گدازم و می سوزم

رباعی

در ماه چه روشنی که در روئے تو نیست — در خلد چه خرمی که در کوئے تو نیست
مشک ختن چو زلفِ خوشبوئے تو نیست — یکسر هنری عیب تو جز خوئے تو نیست

ابیات

محمدت خر که روزِ اقبال است — مکرمت کن که روزِ امکان است

انتخاب

از

اشعار شعرائے لاہور

[۴۱۸ھ — ۵۸۸ھ]

[۱۰۲۷ء — ۱۱۹۲ء]

اُس نے فارسی کو اس برِصغیر میں نئی زندگی عطا کی بلکہ اپنے نغمہ ہائے جانفزا کی مدد سے قوم میں ایک نئی رُوح پھونک دی۔ اور پاکستان کا تخیل قوم کے سامنے رکھ کر اس برِصغیر کا نقشہ ہی بدل دیا۔

عجم از نغمہ ہائے من جواں شد	ز سودایم متاعِ او گراں شد
ہجومے بود رہ گم کردہ در دشت	ز آوازِ درایم کارواں شد

شکریہ اور معذرت

اِسلامی ہند و پاکِستان کے فارسی شعرا کا یہ انتخاب پاکِستان میں اعلیٰ حضرت شہنشاہِ ایران کے وُرُودِ مسعُود کی تقریب پر مرتّب ہُوا۔ دو سو جلدیں (ایک مختصر فارسی دیباچہ کے ساتھ) آرٹ پیپر پر چھپوائی گئی تھیں۔ ان میں سے ایک خاص مطلّا نسخہ اعلیٰحضرت کے حضور میں پیش ہُوا۔ اور باقی جلدیں ایران کے کتب خانوں اور اہلِ علم حضرات کی خدمت میں ارسال ہوئیں۔

شعرا کے کلام کا انتخاب اور ان کے اشعار کی تدوین و ترتیب راقم السطور نے کی۔ کتابت اور طباعت لاہور میں ہوئی جس کی نگرانی کے لئے دہلی یونیورسٹی کے شعبۂ عربی۔ فارسی۔ اردو کے سابق صدر جناب ڈاکٹر اظہر علی صاحب کو زحمت دی گئی۔ کتابت اور پروفوں کی تصحیح کے علاوہ جناب ڈاکٹر صاحب نے میری درخواست پر فارسی عنوانوں اور فارسی عبارت پر نظر ثانی کی۔ انہوں نے بعض شعرا (بالخصوص فیضی اور اقبال) کے کلام کی ترتیب میں بھی تغیر و تبدل کیا۔ ڈاکٹر صاحب کو اس کتاب کی طباعت کے دوران میں جو زحمت اٹھانی پڑی۔ اس کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ کتاب کا جو مسودہ میں نے کافی احتیاط اور محنت سے درست کر کے کراچی سے بھیجا تھا۔ وہ ٹائپ میں تھا۔ کاتب ٹائپ کی عبارت پڑھ نہ سکا۔ چنانچہ ڈاکٹر صاحب کو یہ مسودہ پھر سے نقل کرنا پڑا۔ چونکہ یہ تمام عمل ایک محدود عرصے میں اور شاہِ ایران کے ورودِ لاہور سے پہلے مکمل ہونا

حزیں (وفات سنہ ۱۷۹۴ء)

جن شعرائے ایران چھوڑ کر ہندوستان کو اپنا وطن بنایا ان میں سب سے آخر شیخ محمد علی حزیں آئے۔ وہ اصفہان میں ۱۱۰۳ھ ہجری میں پیدا ہوئے۔ نہایت اعلیٰ درجہ کی تعلیم حاصل کی۔ سیر و سیاحت اور کثرتِ مطالعہ سے علم و فضل میں اضافہ کیا لیکن اس وقت ایران میں افغانی حملوں کی بدولت بدانتظامی تھی۔ ان کی جاگیر بھی جاتی رہی اور کتب خانہ بھی لٹ گیا۔ انہوں نے دل برداشتہ ہو کر ہندوستان کا سفر کیا۔ یہاں شاہانِ مغلیہ کے زوال کا بلکہ عین نادر شاہی حملے کا زمانہ تھا۔ جو خامیاں ہندوستانیوں کے اوضاع و اطوار میں تھیں سیاسی ضعف اور ملکی بے انتظامی نے انہیں دس گنا کر دیا تھا۔ شیخ نے بڑی تکلیف اٹھائی اور اپنی خود نوشت سوانح عمری میں دل کھول کر ہند اور اہلِ ہند کی مذمت کی لیکن قدرت کی ستم ظریفی ہے کہ اس عہدِ پُر آشوب میں ٹھکانہ انہیں بھی یہیں ملا اور انہیں کہنا پڑا ؎

از بنارس نہ روم معبدِ عام است ایں جا — ہر برہمن بچۂ لچھمن و رام است ایں جا

بنارس میں ۱۱۸۰ہجری میں وفات پائی۔ لوحِ مزار پر ان کے دو شعر درج ہیں ؎

زباں دانِ محبت بودہ ام دیگر نمی دانم — ہمی دانم کہ گوش از دوست پیغامے شنید ایں جا

حزیں از پائے رہ پیما بسے سرگشتگی دیدم — سرِ شوریدہ بر بالینِ آسائش رسید ایں جا

اٹھارویں صدی کا لسانی انقلاب

اٹھارویں صدی ہندوستان میں بڑے تغیر و تبدّل کا زمانہ تھا۔ آخری جلیل القدر مغل بادشاہ اورنگ زیب ۱۷۰۷ء میں وفات پا گیا۔ اس کے بعد مغلیہ خاندان کو زوال ہوا۔ پہلے ملک کے اندرونی عناصر مثلاً مرہٹوں، سکھوں، روہیلوں اور خود مختار صوبیداروں نے مرکزی حکومت کو کمزور کیا۔ پھر بلادِ مغرب کی ایک قوم نے اس برِ صغیر میں قدم جمانا شروع کیا اور آہستہ آہستہ تمام ملک پر قابض ہو گئی۔ انقلاب کا یہ عمل اٹھارویں صدی میں پہلے پذیر ہوا۔

اس صدی میں جو انقلاب ملکی سیاسیات میں آیا اسی طرح کا تغیر و تبدل زبان و ادب میں بھی ظہور پذیر ہوا۔ اس صدی کے آغاز میں ہر طرف فارسی کا بول بالا تھا۔ دربار میں اس زبان کا سکہ چلتا تھا اور شعراء و ادبا کی محفلوں

نہ ہو سکتے تھے وہ مثنوی کی وسعت و آزادی میں بخوبی کھپ گئی ہے! اورنیرنگ عشق میں معنی آفرینی اور خیال بندی کا نکھرا ہوا رنگ بڑا نہیں معلوم ہوتا۔ غنیمت کی مثنوی طویل نہیں لیکن اس میں ایک عجیب کیف و مستی ہے۔ اور تمام کی تمام تشبیہوں اور استعاروں سے مرصّع ہے۔ عہدِ عالمگیری سے اس مثنوی کی نسبت بظاہر عجیب معلوم ہوتی ہے۔ لیکن مصلحانہ اور محتسبانہ کوششوں کے بالمقابل ایک فراری رنگ (ESCAPISM) بھی موجود تھا۔ جو متدین بادشاہ کی وفات کے فقط چار سال بعد جہاندار شاہ اور لال کور کی رنگ رلیوں میں اور اس سے بھی زیادہ تندی کے ساتھ اس کے سات سال بعد محمد شاہی دور میں برسرِ کار آنے والا تھا۔ یہ مثنوی قومی زندگی کے اس پہلو کی ترجمان ہے۔

ناصر علی سرہندی (وفات ۱۶۹۷ء)

اورنگ زیب کے ہم عصر تھے اور شیخ محمد معصوم خلفِ حضرت مجدد الف ثانیؒ کے مرید۔ نازک خیالی اور معنی یابی میں بے عدیل تھا مگر مشکل یہ ہے کہ خیال کرتے کرتے ایسا خیال میں غرق ہوا ہے کہ بعض جگہ بالکل شیخ خیالی ہو گیا ہے اور اکثر معنی کی تلاش میں ایسا ڈوبا ہے کہ بے معنی ہو گیا ہے ... بزرگوں کی زبانی سنا گیا ہے کہ شیخ علی حزیں ان کے کلام کو سن کر کہا کرتے تھے کہ "از نظمِ ناصر علی و نثر بیدل ہیچ نفہم نے آید اگر باریان مے رفتم برائے ریشخندِ یاراں رہ آوردے ازیں خوب‌تر نبود" لیکن وقت وقت کا مذاق ہے۔ اپنے زمانے میں علی کی بڑی قدر تھی۔ مشہور تذکرہ کلمات الشعراء کا مصنف سرخوش اس کی تعریف میں لکھتا ہے ؎

در ملکِ سخن بود جہانگیر علی   در مشربِ دل ولی علی میر علی
با شعرِ علی نمے رسد شعرِ کسے   زانساں کہ خطِ کس بخطِ میر علی

نعمت خان عالی (وفات ۱۷۰۹ء)

عہدِ عالمگیری میں شعرا اور اہلِ قلم کو جو آزادی حاصل تھی اور شعر و ادب کا جو رنگ تھا۔ اس کا نمونہ نعمت خانِ عالی کی نثر اور نظم میں ملتا ہے۔ وہ دربارِ عالمگیر سے وابستہ تھا۔ ایک زمانے میں داروغہ مطبخ تھا۔ پھر حاکمِ خزانہ ہوا۔ مقرب خاں کا خطاب

نے اس کی بہ قدرِ استحقاق قدر نہیں کی لیکن آج اگر برہمن کے دیوان کو غنی، سلیم اور اس زمانے کے دوسرے مشہور شعرا کے کلام کے بالمقابل رکھیں تو احساسات و جذبات کی ترجمانی میں برہمن کا پایہ ان سے ہلکا نظر نہیں آتا۔ برہمن کی اکثر غزلیں مختصر ہیں لیکن بقولِ حسرت موہانی ان میں بھرتی کے اشعار بہت کم ہیں۔ اور ہندو ویدانت کے وہ خیالات جو عام تصوف سے بھی بعید نہیں، بڑی خوبی سے نظم کرتا ہے۔

غنیمت کنجاہی

اسلامی ہند کی تاریخ میں یہ عہد عالمگیری شہنشاہ کے عروج اور شعر و سخن کے زوال کا زمانہ گنا جاتا ہے اور اس میں کلام نہیں کہ اس پچاس سال میں ایک شاعر بھی خسرو، فیضی، غالب اور اقبال کا ہم پایہ نظر نہیں آتا لیکن اس میں بادشاہ کی طبیعت سے زیادہ ادبی روایات کے انحطاط کو دخل تھا۔ اورنگ زیب نے ملک الشعراء کا عہدہ ضرور موقوف کر دیا لیکن ان سے شعر گوئی ختم کرنا مقصود نہ تھا اور شعرا کی سرپرستی اب بھی ہوتی رہی۔ بادشاہ کا اپنا داروغۂ مطبخ نعمت خانِ عالی ایک مشہور شاعر تھا۔ ناصر علی سرہندی کا سرپرست اورنگ زیب کا سپہ سالار ذوالفقار خاں تھا اور اسی طرح دوسرے کئی شعراء شاہزادوں اور امرائے کبار کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔

عہدِ عالمگیری میں شعراء کی بھی کمی نہ تھی لیکن غزل گو شعراء اب جس زمینِ شور میں تخم ریزی کر رہے تھے اس میں نہالِ سخن کا بارور ہونا محال تھا۔ چنانچہ ایک بھی شاعر ایسا نہ اٹھا جو شعر و ادب کی صفِ اوّل میں جگہ پانے کا مستحق ہو اور یہ امر بھی چنداں قابلِ حیرت نہیں کہ اس عہد کے جس مجموعۂ شعر کو سب سے زیادہ قبولِ عام نصیب ہوا وہ غزلوں کا دیوان نہیں ایک مثنوی ہے۔

مثنوی نیرنگِ عشق کا مصنف ملا محمد اکرم غنیمت کنجاہی دار الخلافے کی ادبی محفلوں سے کوسوں دور رہا۔ اس نے جس رنگ کی مثنوی لکھی وہ متشرع اورنگ زیب کے خیالات کی عین ضد تھی اور عشقیہ مثنویوں میں بھی ایک موضوعِ غریب رکھتی ہے لیکن جس باریک نگاہی اور مضمون آفرینی کے غزل کے جداگانہ اشعار متحمل

غنیؔ ہندوستان کی فارسی شاعری کی تاریخ میں ایک خاص طرز کا ترجمان ہے بشعر پر تکلف و تصنع کا جو رنگ عہدِ مغلیہ میں برابر چڑھتا آتا تھا۔ وہ اس کی شاعری میں اور گہرا ہو گیا۔ اس کے اکثر اشعار سمجھنے کے لئے دماغ پر بڑا زور دینا پڑتا ہے۔ اس کی دوسری خصوصیت "مثالیہ نگاری" یعنی ایسے اشعار کی تحریر ہے جن میں دوسرا مصرعہ تمثیلی ہوتا تھا مولانا شبلی لکھتے ہیں "مثالیہ مضمون پہلے بھی خال خال پائے جاتے تھے۔ لیکن کلیمؔ۔ مرزا صائبؔ اور غنیؔ نے گویا اس کو ایک خاص فن بنا دیا چونکہ یہ تینوں شاعر کشمیر میں مدت تک ساتھ ہمقدم و ہمقلم رہے تھے۔ اور باہم مشاعرے رہتے تھے۔ اس لئے قیاس یہ ہے کہ ہم صحبتی کے اثر نے اس طرز کو مشترک جولانگاہ بنا دیا۔ علی قلی سلیمؔ بھی مثالیہ میں کمال رکھتا ہے۔ اور اس کی وجہ بھی شاید یہی ہو کہ سلیم بھی یہیں مدفون ہے۔" غنیؔ نے مثالیہ میں سب سے زیادہ غلو کیا ہے۔ اس کا شاذ ہی کوئی شعر ایسا ہو گا، جو مثالیہ نہ ہو۔ اور مشکل پسندی کا یہ عالم ہے کہ اس کا دیوان مرتب کرتے وقت محمد علی ماہرؔ نے اکثر اشعار قلمزد کر دیئے۔ اور عام فہم اور اچھے اچھے اشعار چھانٹ کر دیوان ترتیب دیا۔ یہی وجہ ہے کہ دیوانِ غنیؔ میں پوری غزلیں بہت کم ہیں۔

برہمنؔ لاہوری (وفات ۱۶۶۳ء) چندر بھان نام۔ برہمنؔ تخلص۔ وطن لاہور۔ ابتدائی تعلیم ملا عبدالحکیم سیالکوٹی سے حاصل کی۔ پہلے پہل میر عمارت لاہور کی ملازمت میں داخل ہوا۔ رفتہ رفتہ شاہجہان کے دفترِ انشا میں اس خدمت پر مامور ہوا۔ کہ وزرا اور دیگر افسران اعلےٰ کی تحریری معاونت کرے۔ دارا شکوہ کو اس کا طرزِ تحریر بہت پسند تھا۔ چنانچہ اس کی وفات تک برہمن اس کا منشی خاص رہا۔ اورنگ زیب نے بھی اس پر نظرِ عنایت مبذول رکھی۔ اس کے والد کی وفات پر دربار میں تسلی آمیز فقرے کہے۔ اور سرفراز کیا لیکن تھوڑے ہی عرصے میں برہمن نے عزلت گزینی اختیار کی۔ اور ۱۶۶۲ء میں بمقام بنارس انتقال کیا۔

برہمن کا سادہ اور موثر طرزِ کلام اس زمانے کی عام روش سے اس قدر دور تھا کہ معاصر تذکرہ نگار دل

لیکن اس کے باوجود اس کے اشعار میں ایک خاص شخصی رنگ جھلکتا ہے۔ مایوسی غم شکایتِ ابنائے روزگار کے مضامین کثرت سے باندھتا ہے اور یہی اس کا رنگِ طبیعت معلوم ہوتا ہے۔

سری نگر میں ایک قبرستان مزار الشعراء کے نام سے مشہور ہے۔ یہاں قدسی اور محسن فانی کے ساتھ کلیم بھی محوِ خواب ہے۔

سرمدؒ (وفات ۱۶۶۰ء) اس عہد کی ایک اور دلچسپ شخصیت سرمد ہے۔ وہ یہودی النسل تھا۔ ایران کے مشہور فضلاء سے حکمت و فلسفہ کی تکمیل کے بعد ہندوستان کے مختلف حصوں میں ایک زمانہ گزارنے کے بعد دہلی آیا اور آزاد خیال صوفیوں کے اس حلقے میں شامل ہو گیا جو مغل شاہزادہ دارا شکوہ کے گرد جمع تھے۔

عہد عالمگیری کی ابتدا میں اسے سزائے موت دی گئی۔ اس کا سبب اس کی برہنگی اور خلافِ شرع کلمات بتائے جاتے ہیں لیکن معلوم ہوتا ہے کہ اصل وجہ سیاسی تھی۔ اس عہد کا ایک تذکرہ نگار لکھتا ہے کہ سرمد دارا شکوہ کا بڑا مداح تھا اور اس کی وفات کے بعد اکثر مجذوبانہ انداز میں اورنگ زیب کا ماتم کیا کرتا تھا۔ مولٰینا ابوالکلام آزاد بھی اس مسئلے پر لکھتے ہیں۔

"ایشیا میں ہمیشہ سے پالیٹکس مذہب کی آڑ میں رہا ہے اور ہزاروں خونریزیاں جو پولٹیکل اسباب سے ہوئیں انہیں مذہب ہی کی چادر اڑھا کر چھپایا گیا ہے۔"

سرمد کی شاعری رباعی تک محدود ہے لیکن اس میدان میں وہ سب سے آگے ہے اور جس فصاحت سے اس نے حکیمانہ خیالات حقائق و معارف صلحِ کل اور آزاد منشی کے مضامین اپنی رباعیات میں نظم کئے ہیں ہندوستان کے کسی اور فارسی شاعر نے شاذ ہی کئے ہوں۔

غنی کاشمیری (وفات ۱۶۶۱ء) شاہجہان کی تخت نشینی کے تیسرے سال پیدا ہوا اور انتالیس[۳۹] سال کی عمر میں وفات پا گیا۔

۳

قدسی مشہدی (وفات ۱۶۴۶ء)

طالب آملی کی وفات کے بعد جس شاعر نے دربارِ مغلیہ میں فروغ پایا۔ قدسی تھا۔ غزل، مثنوی اور قصیدہ تینوں میں طبع آزمائی کی اور سب میں ایک حد تک کامیابی حاصل کی لیکن اس کے کلام میں فیضی یا غالب کی اُپچ اور انفرادیت نہیں۔ ایک تو وہ بھی جو مذاقِ شاعری اس وقت عام تھا۔ اس میں لطافتوں اور نزاکتوں پر سارا زور دماغ صرف ہوتا۔ دلی جذبات جو رُوحِ شاعری ہیں اُن پر نظر ہی نہ جاتی۔ اس کے علاوہ وہ شاعرِ دربار تھا۔ اس کے وقت کا بہت سا حصہ قصیدوں، تاریخوں اور شاہی فتوحات کے نظم کرنے میں صرف ہوا۔ شاہ جہان نے اس کی بڑی قدر کی۔ ایک قصیدہ پر خوش ہو کر حکم دیا کہ اس کا منہ جواہرات سے بھرا جائے ۱۶۴۵ء میں حکم ہوا کہ سونے میں تولا جائے چنانچہ ایک من ۱۸ سیر وزن ہوا۔ اور یہ سارا سونا شاعر کو عطا ہوا۔

ابوطالب کلیم (وفات ۱۶۵۱ء)

قدسی کے بعد دربارِ شاہجہانی میں کلیم ملک الشعراء ہوا۔ بادشاہ کی تعریف میں کئی قصیدے لکھے تختِ طاؤس کی تکمیل پر قصیدہ لکھا تو بادشاہ نے روپوں کے برابر تلوایا اور ساری رقم اسے عطا کی۔ ایک دفعہ بادشاہ مست ہاتھیوں کی لڑائی کا تماشا دیکھ رہا تھا۔ شاہزادہ عالمگیر جو اس وقت بارہ برس کا تھا پاس گھوڑے پر سوار کھڑا تھا۔ قضارا ایک ہاتھی عالمگیر پر حملہ آور ہوا لیکن وُہ شجاعت کا پُتلا اپنی جگہ سے نہ ہلا۔ ہاتھی کے کان پر نیزہ مارا۔ اور پھر تلوار سے بھی خوب دادِ مردانگی دی۔ کلیم نے اس معرکے کا جنگ نامہ بہت تفصیل سے لکھا ہے۔ اس کے علاوہ وُہ جابجا شاہی لشکر کے ساتھ گیا۔ اور اکبر آباد، قحط سالیِ دکن، صعوبتِ راہِ کشمیر اور تعریفِ بہارِ کشمیر کی مثنویاں سفر کی سوغات لایا جب آخری مرتبہ کشمیر گیا۔ تو یہاں کے مناظر اتنے پسند آئے کہ بادشاہ سے اجازت لے کر یہیں مقیم ہو گیا۔ اور کشمیر ہی میں سپردِ خاک ہوا۔ یہاں اس زمانے میں غنی۔ سلیم اور دوسرے کئی شعراء فن کے فریفتہ تھے۔ ان کی صحبت میں وقت اچھی طرح گزرتا اور ایک دوسرے کے جواب میں غزلیں لکھی جاتیں۔

کلیم نے اس دور کے دُوسرے شعراء کی طرح مضمون آفرینی اور خیال بندی پر بڑا زورِ دماغ صرف کیا

ہمہ عیشِ ایں جہانے بہ عنایتِ تو دیدم
چہ عجب اگر ببینم ز تو زادِ آں جہانے

چنانچہ خانخاناں نے تمام سامانِ سفر مہیا کر دیا۔ اور شاعر فریضۂ حج سے سبکدوش ہوا۔ ۱۶۱۳ء میں وفات پائی۔

نورالدین ظہوری
(وفات ۱۶۱۵ء)

اس دور کے بیشتر شعرا مغلیہ دربار اور مغل امرا کی سرکاروں سے وابستہ تھے۔ لیکن قلمروِ مغلیہ سے باہر اس وقت دکن میں آزاد و خود مختار حکومتیں تھیں۔ اور وہاں بھی شعر و سخن کے چراغ روشن تھے۔ ان میں سب سے روشن چراغ نورالدین ظہوری کا تھا۔ جو بیجاپور کے حاکم ابراہیم عادل شاہ کا درباری شاعر تھا۔ ظہوری ملکِ ایران سے دکن میں آیا۔ اور وہیں رہا۔ اس کا ضخیم دیوان شائع ہو چکا ہے۔ عام مضامین شاعرانہ کو صفائی اور فصاحت سے نظم کیا ہے۔ ظہوری کی شہرت دیوان سے زیادہ سہ نثرِ ظہوری اور ساقی نامہ پر مبنی ہے۔ سہ نثر میں مقفّیٰ اور مسجع نثر ہے۔ "چھوٹے چھوٹے فقرے مقفّیٰ لکھتا ہے لیکن جس فقرے کو جس سے پیوند دے دیا ہے۔ وہ ایسا ہے کہ تبدیل نہیں ہو سکتا"۔ ساقی نامہ احمد نگر کے حاکم نظام الملک کے نام پر لکھا گیا۔ اور دکن کی آزاد غیر زاہدانہ زندگی کا ایک دلچسپ مرقع ہے۔

طالبِ آملی
(وفات ۱۶۲۶ء)

دربارِ جہانگیری کا ملک الشعرا تھا۔ تزک میں اس کی نسبت جہانگیر لکھتا ہے۔

دریں تاریخ طالبِ آملی بہ خطاب ملک الشعرائے خلعتِ امتیاز پوشیدہ۔ اصلِ او از آمل است۔ یک چندے نزدِ اعتماد الدولہ مے بود۔ چوں رتبۂ سخنش از ہمگناں درگذشت در سلکِ شعرائے پایۂ تخت منتظم گشت۔ ایں چند بیت از دست ؎

لب از گفتن چناں بستم کہ گوئی
دہن بر چہرہ زخمے بود و بہ شد

عشق در اول و آخر ہمہ وجد است و سماع
ایں شرابیست کہ ہم پختہ و ہم خام خوش است

پتہ نہیں کہ وہ شعر و ادب کی کن بلندیوں تک جا پہنچتا لیکن اب بھی خسرو، غالب اور اقبال کو چھوڑ کر ہندوستان کے سب باقی فارسی شعرا سے وہ آگے ہے۔

نظیری نیشاپوری
(وفات ۱۶۱۳ء)

اس عہد کا ایک اور قابلِ ذکر شاعر نظیری تھا جو عبدالرحیم خان خاناں کی سرکار سے وابستہ رہا اور احمد آباد میں وفات پا گیا۔

نظیری نے خانخاناں، اکبر، جہانگیر اور مراد وغیرہ کی تعریف میں قصیدے لکھے۔ مآثرِ رحیمی میں نظیری کے فقط وہ مدحیہ قصائد، ترکیب بند وغیرہ جو خانخاناں کی تعریف میں لکھے گئے، ڈیڑھ سو سے زیادہ صفحوں پر درج ہیں لیکن نظیری کا اصل رنگِ طبیعت غزل میں چمکتا ہے۔ اس کے کلام میں حافظ یا خسرو کا سوز و گداز اور جذبات کی فراوانی نہیں۔ مرورِ زمانہ سے اور تہذیب و تمدن کی ترقی کے ساتھ ساتھ اس وقت شعر و ادب پر بھی شائستگی اور تکلفات غالب آ رہے تھے۔ اب جذبات کا اظہار بھی ہوتا تو ایک ادا اور ضبط کے ساتھ، اور لفظوں کے انتخاب اور ترکیبوں کی تراش خراش پر بڑی توجہ رہتی۔ نظیری اس طرزِ تغزل کا امام ہے۔

نظیری کی سلجھی ہوئی اور معتدل طبیعت کا تقاضا تھا کہ وہ خیالات کے میدان میں اس بے باکی سے قدم نہ مارتا جو فیضی اور اس دور کے بعض دوسرے شعرا نے اختیار کر رکھی تھی۔ اکبر کے دربار میں جس آزاد خیالی کے چرچے تھے نظیری ان سے سخت متنفر تھا۔ شاہزادہ مراد کی مدح میں جو قصیدہ لکھا ہے اس میں اس کا خاص طور پر ذکر ہے ؎

طبیعتِ ہمہ ابنائے دہر ملحد شد — دلے ز ظلمتِ تو بر طرف فتاد الحاد
اگرچہ فلسفہ از فاضلانِ جاہل بُرد — بہ طبع جاہ و غنا کرد مذہبِ ایجاد
پس از حصولِ مرادات حالِ آں فاسد — مثل چو باغِ ارم گشت حسرتِ شداد

۱۵۹۳ء میں زیارتِ حرمین کا شوق غالب ہوا۔ خانخاناں کی خدمت میں قصیدہ لکھ کر زادِ راہ طلب کیا ؎

غ

دہر را مژدہ کہ روزِ دگرے پیدا شد | کہ ز خورشیدِ سحر خیز ترے پیدا شد
خفتہ بختانِ شبِ تفرقہ بیدار شدند | کہ در آفاق مبارک سحرے پیدا شد
آسماں دیدہ شب و روز جہاں گردی او | گفت خورشید مرا ہمسفرے پیدا شد
اے کہ از نیّرِ اقبال نظر می خواہی | چشم بکشائے کہ صاحب نظرے پیدا شد

چند تاریک نشینی شبِ ہجراں فیضی
خیز کز صبحِ سعادت اثرے پیدا شد

فیضی اور ابوالفضل ان آزاد خیال مسلمانوں میں سے تھے جن کا ذہنی تشکک اور خذ ما صفا کا اصول اکبر کی سیاسی پالیسی کا جواب تھا! اور یہ رنگ بھی فیضی کے اشعار میں کثرت سے جھلکتا ہے۔ اکبر کی تعریف کے پہلے قصیدے میں کہتا ہے ؎

از آں زماں چہ نویسم کہ بود بے آرام | سفینۂ دلم از موج خیزِ طوفانی
گہے چو وہم سراسیمہ، گہ ز کدام دلیل | برم ظنون و شکوک از علومِ ایقانی

چرا بود متخالف رسومِ اسلامی؟
چرا بود متشابہ حروفِ فرقانی؟

ایک اور جگہ کہتا ہے ؎

کعبہ و تعلیم آدابم مکن! | گرم رو را فرصتِ احرام نیست
کاروانِ کعبہ شد منزل نشیں | رہروانِ عشق را آرام نیست

شروع شروع میں تو یہ رنگ بہت گہرا تھا لیکن جیسا کہ اس کی آخری مثنوی نل و دمن کے حمد و نعت کے اشعار سے (جنہیں ہم نے ارمغانِ پاک میں منتخب کیا ہے) ظاہر ہے رفتہ رفتہ اس میں توازن و اعتدال آگیا۔ فیضی کی عمر نے وفا نہ کی۔ وہ ابھی پچاس برس کا بھی نہ تھا کہ پیغامِ اجل آ پہنچا۔ اگر قضا اسے زیادہ مہلت دیتی تو

ملک الشعراء فیضی فیاضی

(۱۵۴۷ء — ۱۵۹۵ء)

مغلیہ دور میں جتنے شاعر تھے شاید ہی آسمان پر اتنے ستارے ہوں لیکن ان میں ایک بھی حافظ یا اقبال کا ہم مرتبہ نہیں بلکہ کچھ اس طرح کا مصنوعی اور پامنقف طرز شاعری رائج تھا کہ مختلف شعراء کے جداگانہ خط و خال بھی ان کی شاعری میں نظر نہیں آتے اور بالعموم ادب پر ایک مایوس کن یکسانیت چھائی ہوئی ہے لیکن خوش قسمتی سے اس کلیے کی بعض مستثنیات بھی تھیں اور ان میں سب سے پہلا دربار اکبری کا ملک الشعراء فیضی تھا۔ اس کے ادبی ذوق نے جس فضا میں نشو و نما پائی۔ وہاں ابھی ہندی رنگ پوری طرح چھایا نہ تھا۔ فیضی شراب خانہ ساز پیش کرتا ہے۔ اس کے ادبی راہنما فغانی اور غزالی مشہدی نہ تھے امیر خسرو اور حسن تھے خود کہتا ہے ؎

دگر از علم من سخن طلبی — بزبانم جہاں جہاں سخن است

ور از پیر من تفکر جوئی — روح فیاض خسرو و حسن است

فیضی ایک عالم تھا اس لئے اس کے اشعار میں فلسفے کے دقیق مسائل آجاتے ہیں لیکن اس کے کلام کا طرۂ امتیاز جوش و ولولہ ہے۔ جو شاعر کی خوش استادی اور نشۂ کامرانی کا اظہار ہونے کے علاوہ عہد اکبری کی بھی صحیح ترجمانی کرتا ہے۔

امشب کہ سپہر بے ملال است — در طبع زمانہ اعتدال است

برجیس امید در نشاط است — بہرام ہراس در وبال است

ہم گردن وصل سربلند است — ہم فرق فراق پائمال است

طاؤس جمال خوش خرام است — عنقائے ہوس کشادہ بال است

فیضی نبود خروش ما را

پیغام دل از زبان حال است

ایک اور غزل ہے ؎

کثرت سے ہیں۔ اواخرِ عمر میں بیرم خاں اور اکبر کے درمیان ناچاقی ہوگئی تھی بعض اشعار میں شاید اس کی طرف اشارہ ہے اور عشق و محبت کی زبان میں سیاسی اختلافات و مصائب کو بیان کیا ہے۔

عُرفی (۱۵۵۶-۱۵۹۱ء) ان مشہور و معروف شعرا میں سے، جو ایران سے ہمایوں کی واپسی کے بعد ہندوستان آئے اور یہیں سپردِ خاک ہوئے۔ شاید سب سے پہلا عرفی تھا۔ وہ عہدِ اکبری میں ہندوستان پہنچا اور چھتیس ۳۶ برس کی عمر میں وفات پا گیا۔

عرفی کو عمر نے مہلت نہ دی کہ اپنی شاعری کو پایۂ کمال کی انتہائی بلندی تک پہنچاتا لیکن اس کی طبیعت میں بلا کی جدّت، اولوالعزمی اور خودداری تھی۔ خیالات میں بلندی اور طرزِ بیان میں ہڑا زور تھا۔ اس کے زورِ طبیعت کا اصل میدان قصیدہ ہے لیکن غزلیں بھی پُرشکوہ لکھتا تھا۔

اُس کا پہلا دیوان جس میں چھ ہزار شعر تھے۔ ضائع ہو گیا۔ اس کے ماتم میں ایک غزل لکھی ہے

عمر در شعر بسر کردہ و درباختہ ام　　عمرِ درباختہ را بارِ دگر باختہ ام
ساقیِ مصطبۂ نظم و مے ریختہ ام　　طائرِ باغچۂ قدسم و پر باختہ ام
العطش می زند از تشنہ لبی ہر مویم　　کہ قدح ہائے پُر از خونِ جگر باختہ ام
رصدِ شرعِ ہنر چوں نہ شود محو کہ من　　ششش ہزار آیتِ احکامِ ہنر باختہ ام

تمام غزل اشعارِ گم شدہ کا ایک مرثیہ ہے لیکن اس عالم میں اس کی بلند ہمتی اُسے آواز دیتی ہے ہے

گفتہ گر شد ز کفم شکر کہ ناگفتہ بجا است
از دو صد گنج یکے مشتِ گہر باختہ ام

عُرفی لاہور میں دفن ہوا لیکن مشہور ہے کہ ایک فقیر اس کی قبر کو اپنے بھائی کی قبر سمجھ کر اس کی ہڈیاں نجف لے گیا۔ اُس کا اپنا شعر تھا ہے

بکاوشِ مژہ از گور تا نجف بروم
اگر بہ ہند ہلاکم کنی وگر بہ تتار

دورِ مغلیہ

بابر نے ۱۵۲۶ء میں سکندر لودھی کے جانشین ابراہیم خاں لودھی کو شکست دے کر سلطنتِ مغلیہ کی بنا ڈالی اور اسلامی تہذیب و تمدن کی تاریخ میں ایک درخشاں باب کا آغاز ہوا۔ بابر ایک دیدہ ور حکمران اور شعر و شعراء کا قدردان تھا۔ اس نے فارسی زبان میں بھی شعر کہے اور ترکی میں ایک پورا دیوان ترتیب دیا۔ اس کے بیٹے ہمایوں کا ایک فارسی دیوان محفوظ ہے۔ بادشاہوں کی قدردانی اور ملک کے امن و امان سے عہدِ مغلیہ میں شعر و ادب کو بڑا فروغ ہوا۔

خان خاناں بیرم خاں (وفات ۱۵۶۱ء)

مغلیہ دور کی ایک قابلِ ذکر ادبی خصوصیت ایران اور ہندوستان کے درمیان قریبی علمی اور ادبی روابط کا آغاز ہے۔ ہمایوں کو دوسری مرتبہ تخت و تاج بادشاہِ ایران کی مدد سے ملا تھا۔ اور جب وہ ایران سے واپس آیا تو اس کے ہمرکاب کئی ایرانی علماء، فضلا اور شعراء تھے۔ اور اس کے بعد بھی بہت سے اہلِ سخن ایران سے ہندوستان آتے رہے۔ اس ربط و ضبط کا ہندوستان کی فارسی شاعری پر گہرا اثر پڑا۔ افسوس کہ اس وقت ایران میں بھی شاعری زوال پر تھی اور وہاں فغانی کے وقت سے ایک مصنوعی اور غیر شاعرانہ طرزِ سخن رائج تھا جسے ہندوستان میں بڑی تقویت ملی۔ اور شاعری جذبات کا اظہار ہونے کے بجائے لفظی اور عقلی قابلیت جتانے کا وسیلہ بن گئی ہندوستان اور ایران کے بیشتر شاعر اس ادبی سراب میں سرگرداں رہے لیکن پھر بھی کئی اہلِ سخن ایسے تھے جن کی خوشگوار شخصیت اور دلی کیفیتیں ان کے اشعار میں جھلکتی ہیں۔ ان میں سے پہلا قابلِ ذکر شاعر بیرم خاں بیرم ہے۔ جو سفرِ ایران کی منزلوں میں ہمایوں کا خضرِ راہ تھا۔ اور اس کی وفات پر اس کے خوردسال بیٹے اکبر کا اتالیق ہوا۔ بیرم خاں نے دو قلیل الحجم فارسی اور ترکی دیوان یادگار چھوڑے ہیں لیکن ان میں مؤثر اور دلگداز اشعار

لکھوئے خسرو اور حسن دونوں نے اس کی تعریف کی ہے لیکن جس کثرت سے حسن نے اس کی تعریف میں غزلیں اور قصیدے کہے ہیں خسرو نے نہیں کہے۔ اور خیال ہوتا ہے کہ اس کے دربار سے جو تعلق حسن کو تھا خسرو کو نہ تھا

حسن سلطان المشائخ حضرت نظام الدین اولیا کے مرید تھے۔ مرشد کے ارشادات و ملفوظات کو فوائد الفوائد میں اس سلیقے اور حسنِ بیان سے مرتب کیا ہے کہ یہ کتاب اب فقط حضرات صوفیا کے لئے ہی ارشاد و ہدایت کا مخزن ہی نہیں بلکہ تاریخ اور ادب کو بھی سدا بہار باغ ہے۔

جب محمد تغلق نے دہلی کی بجائے دولت آباد کو اپنا دارالسلطنت بنایا۔ تو حسن کو بھی دکن جانا پڑا۔ اور وہیں آپ کی وفات ہوئی۔

مطہر | امیر خسرو خاندانِ غلاماں کے عہدِ حکومت میں پیدا ہوئے اور خلجیوں کا زمانہ دیکھ کر خاندانِ تغلق کے دوسرے بادشاہ محمد تغلق کے پہلے سالِ حکومت میں وفات پا گئے۔

حسن اس کے کئی سال بعد تک زندہ رہے۔ اس زمانے میں ان کے علاوہ اور بھی کئی شاعر تھے لیکن اگر ان میں سے امیر خسرو اور حسن کے ساتھ بیٹھنے کے لائق کوئی تھا تو اس کا کلام محفوظ نہیں رہا۔

محمد تغلق کے زمانے میں بدر چاچ نے عروج پایا۔ جس طرح کا عجوبۂ روزگار بادشاہ تھا۔ اسی طرح کا دل و دماغ خدا نے درباری شاعر کو دیا تھا بدر چاچ کے قصائد طرزِ تحریر کی غرابت۔ دِقتِ زبان اور دور دراز کار تشبیہوں کی کثرت سے آج بھی چیستان کا مجموعہ نظر آتے ہیں۔

محمد تغلق کا جانشین فیروز تغلق ہوا۔ اس کا زمانہ امن و امان اور رفاہِ عامہ کے کاموں کے لئے مشہور ہے لیکن معلوم ہوتا ہے۔ کہ اہلِ دولت کی توجہ شاعری کی سرپرستی پر نہ تھی ایک ہمعصر شاعر کہتا ہے ؎

دوستاں گو بندعا آید با چنیں طبعِ لطیف | چیست کاشعار و غزل از تو فراواں بر نخاست
ماکر اشعر و غزل گوئیم چوں در عہدِ ما | شاہدِ موزوں و ممدوح زر افشاں بر نخاست

لیکن اس زمانے میں (موجودہ الٰہ آباد کے قریب) بلادِ شرقی کے صدر مقام کڑہ میں ایک ایسا شاعر پیدا

ی

ہے طبیعت بھی ان کی صلح کُل نیکوکار اور بے آزار تھی لیکن ان کی شاعری کا عام رنگ سنائی اور عطار کی طرح صوفیانہ
نہیں معلوم ہوتا ہے کہ تصوف سے انہوں نے محبتِ شیخ۔ ریاضت و عبادت اور صوفیانہ وسعتِ قلبی اور بے تعصبی
کو لیا لیکن شاعری کو اہلِ فن کی طرح عام شاعرانہ مضامین کے لئے وقف رکھا! اور اپنے کمالِ طبعی سے اسے
آسمان پر پہنچا دیا۔

خسروِ سرمست اندر ساغرِ معنی بریخت　　　شیرہ از خمخانۂ مستی کہ در شیراز بود

لیکن امیر خسرو کے ہاں فقط بادۂ شیراز ہی نہیں آبِ حیات کے گھونٹ بھی ہیں۔ ان کے کلام کی اہمیت
فقط شاعرانہ نہیں تاریخی بھی ہے۔ انہوں نے جو زمانہ دیکھا تھا۔ وہ عہدِ مغلیہ سے پہلے اسلامیانِ ہند کے سیاسی عروج
و ترقی کا سب سے بڑا دور تھا لیکن اس عہد کی نشانیاں نہ تو سنگِ مرمر اور سنگِ سُرخ کی عمارتوں میں محفوظ ہیں اور
نہ کسی موقلم مصور نے اس زمانے کی تصویریں کھینچی ہیں۔ اس کی داستان یا تو ضیاء الدین برنی کی تاریخ فیروز شاہی میں
ملے گی یا خسرو کی تاریخی مثنویوں میں۔ اور اگر قوم کو اپنے عنفوانِ شباب کا وہ بھولا بسرا زمانہ یاد آگیا جب اسلامی
حکومت کا رقبہ قریباً دگنا ہو گیا تھا! اور حضرت نظام الدین اولیاءؒ۔ بلبن۔ علاؤ الدین خلجی۔ غیاث الدین تغلق جیسی
باعظمت ہستیاں زیبِ روزگار تھیں۔ تو امیر خسروؒ کی تصانیف کی قدر و منزلت اور بھی بڑھ جائے گی۔

حسن دہلوی (۱۲۵۳ء تا ۱۳۳۶ء)

اس عہد کے ایک اور شاعر خسرو کے دوست اور پیر بھائی حسن دہلوی تھے۔ جامی نے انہیں طوطیِ ہندوستان کہا ہے اور شبلی لکھتے ہیں کہ جو
سوز و گداز اور جذبہ و تاثر ان کے کلام میں موجود ہے۔ ان کے کشتۂ محبت (امیر خسروؒ) میں بھی نہیں۔ حسن کا ضخیم کلیات
چھپ چکا ہے۔ بالکل چھوٹی چھوٹی غزلیں تھوڑی ہیں لیکن کلام میں بڑی صفائی اور روانی ہے اور اس عہد کے شعراء
میں یقیناً ان کا مرتبہ بہت بلند ہے۔

خسرو اور حسن نے سات آٹھ بادشاہوں کا زمانہ دیکھا تھا ان میں سب سے زیادہ جاہ و اقبال اسکندر ثانی
سلطان علاؤ الدین خلجی کو حاصل تھا جس کی جرأت اور ہمت نے سب سے پہلے مسلمانوں کے لئے دکن کے دروازے

مغربی ایشیا کے اسلامی ممالک میں فتنۂ مغول کی آندھی اٹھی جس سے بچنے کے لئے مسلمان صوفی۔ عالم شاعر
اور ادیب جوق در جوق ہندوستان میں آکر پناہ گزین ہوئے اور دہلی۔ بدایوں ملتان اُچہ کو رشکِ غزنی و بخارا بنا دیا۔
ہندوستان میں اب شعر و سخن کی زمین تیار تھی فقط کسی صاحبِ کمال کا انتظار ہو رہا تھا جو اس زمین
کا رتبہ آسمان تک پہنچا دے۔ وہ کمی امیر خسروؒ نے پوری کردی جو اقبال سے پہلے اسلامی ہند و پاکستان کے سب
سے برگزیدہ شاعر تھے اور جن کا سکہ ماننے والوں میں سعدی اور جامی جیسی مشہور ہستیاں تھیں۔

امیر خسروؒ فارسی شاعری کے اُس دور میں پیدا ہوئے جب فغانی کی بدولت خیالات میں پیچ ڈال کر بیان
کرنے کا رواج ابھی عام نہیں ہوا تھا اور خسروؒ کی اپنی طبیعت کا انداز بھی کچھ اس طرح کا تھا کہ انہیں پیچیدار
بلکہ عمیق خیالات بھی مرغوبِ خاطر نہ تھے۔ وہ سیدھے سادے عام خیالات کو اشعار میں ادا کرتے ہیں اور چونکہ
خدا نے دلِ گداختہ عطا کیا تھا اور موسیقی پر کامل دسترس تھی اس لئے انداز بیان بڑا دل آویز اور موثر ہے۔

امیر خسروؒ کی ایک اور خصوصیت ان کی ہندوستانیت ہے۔ ان کے والد ملکِ ترکستان سے آئے تھے
لیکن والدہ ہندوستانی تھیں۔ اور نانا ایک وضعدار ہندی النسل امیر۔ اس لئے یہاں کے اوضاع و اطوار سے
خوب واقف تھے۔ انہوں نے متعدد ایسی مثنویاں لکھیں جن کا موضوع برصغیر پاکستان و ہند کا کوئی معاصرانہ واقعہ
تھا مثلاً تغلق نامہ میں غیاث الدین تغلق اور خسرو خاں نومسلم کی لڑائیاں۔ مثنوی عشقیہ یا دیول دیوی میں خضر خان
ابنِ سلطان علاؤ الدین خلجی اور دیول دیوی کی محبت اور عبرتناک انجام۔ اور قران السعدین میں سلطان کیقباد
اور اس کے والد بغرا خان کی کشمکش، ملاقات اور صلح کا بیان ہے۔ ان کی غزلوں اور قصیدوں میں بھی ہندوستانی
استعارہ و خیالات بکثرت آتے ہیں اور ان کی وجہ سے ان کے اشعار میں ایک مقامی رنگ پیدا ہو گیا ہے۔ امیر
خسروؒ کی ایک دلچسپ تصنیف نہ سپہر ہے جس میں ایک مستقل باب ہند اور اہلِ ہند کے فضائل میں ہے۔

امیر خسروؒ اس عہد کے مشہور صوفی بزرگ سلطان نظام الدینؒ اولیا کے چہیتے مرید تھے۔ ہر کتاب میں
ان کی تعریف میں کچھ نہ کچھ کہتے ہیں۔ کلام میں عام فارسی شعراء کی طرح کبھی کبھی کوئی صوفیانہ خیال بھی ٹپک پڑتا

اور خطاب ملک الکلام امیر فخر الدین حمید سنامی تھا۔ اور وہ بھی ایک زمانے میں ہندوستان کے تمام صوبوں کا دیوان ہوگیا۔ اس کے کلام میں گرمی اور زور اور صفائی زیادہ ہے۔ چنانچہ ہم نے اس کے بعض قصائد کا انتخاب نقل کیا ہے۔

بوعلی قلندرؒ (وفات ۱۳۲۴ء)

مذکورہ بالا شعراء تو ایسے تھے جو دربارِ شاہی سے وابستہ یا کاروبارِ سلطنت سے تعلق رکھتے تھے۔ لیکن شروع ہی سے آزاد منش درویش طبع بزرگوں نے جو دنیا کی کشش سے آزاد تھے شعر و شاعری کی سرپرستی شروع کی۔ سلطان الہند حضرت خواجہ معین الدین چشتیؒ اور خواجہ قطب الدین بختیار کاکیؒ کے جو دواوین بازار میں بکتے ہیں۔ اُن کا انتساب مشتبہ ہے۔ لیکن اور کئی صوفیائے کرام کے اشعار ملتے ہیں مثلاً سلطان المشائخ حضرت نظام الدین اولیاء کے پیر بھائی قطب جمال ہانسویؒ کا ضخیم کلیات چھپ چکا ہے۔

اس زمانے کے ایک اور شاعر اور ادیب ضیا نخشبی تھے۔ جنہوں نے سلک السلوک میں کئی اخلاقی و صوفیانہ حکایات جمع کی ہیں۔ انہوں نے گلریز کے نام سے ایک قصہ لکھا ہے جسے ایشیاٹک سوسائٹی بنگال نے شائع کیا ہے۔ اس میں ان کے بہت سے اشعار آگئے ہیں مثلاً

چہ دوراست ایں کہ در وے مردمی نیست	جہانے ہمدماں را خو دلی نیست
نماند است از وفا بوئے بمردم	میانِ مردماں شُد مردمی گم
بعالم ہر کرا بیش آزمائی	نہ بینی اندرو جز بے وفائی

اس ابتدائی دور کے صوفی شعراء میں سب سے مشہور بوعلی قلندرؒ پانی پتی تھے۔ جو خسروؒ سے ایک سال پہلے وفات پاگئے۔ ان کی مثنوی بہت مشہور ہے اور جیسا کہ منتخب غزلوں سے ظاہر ہوگا غزلیں بھی بڑی پر زور ہیں۔

امیر خسرو دہلویؒ (۱۲۵۴ء – ۱۳۲۴ء)

سلطان محمد غوری نے ۱۱۹۲ء میں دہلی کو فتح کیا اور جلد ہی مسلمان تمام شمالی ہندوستان پر چھا گئے۔ ٹھیک اسی زمانے میں وسط ایشیا

کا دلدادہ تھا اُتنا ہی دل کا جری تھا۔ اُس نے ہمت بالکل نہ ہاری شعر لکھتا اور بادشاہ کے پاس بھجواتا کہ شاید کبھی قیدخانے کی طرف نگہِ کرم پڑ جائے وُہ اپنا اصول ایک شعر میں بیان کرتا ہے ؎

تا نیابی مُرادِ خویش بکوش — تا نسازد زمانہ با تو بساز

بالآخر دُوسری مرتبہ انیس ۱۹ برس کی قید کے بعد رہا ہوا تو اپنی زندگی کے تلخ لمحے یاد کر کے کہتا ہے ؎

در جہاں ہیچ گوش نشنیدہ است	آنچہ دیدست چشمِ من ز عبیر
سالہا بُودہ ام چنانکہ بُوَد	بچہ شیر خوارہ بے مادر
گہ بزاری نشنیدہ ام گریاں	خانہائے ز سمع مظلم تر
گہ بہ سختی کشیدہ ام نالاں	بندہائے گراں تر از لنگر
چہ حکایت کنم کہ می بودم	ز آتش و خاک بالش و بستر
بر سرِ کوہ ہائے بے فریاد	شد جوانی من ہبا و ہدر

رہائی کے بعد مسعود شاہی کتب خانہ کا منتظم مقرر ہوا۔ اور اب اُسے موقع ملا کہ اپنے منتشر کلام کو ترتیب دے مشہور ہے کہ فارسی کے علاوہ عربی اور ہندی میں بھی شعر کہتا تھا۔ اُس کا مبسوط فارسی دیوان آقائے رشید یاسمی نے تصحیح و ترتیب کے بعد بڑی نفاست سے طہران سے شائع کیا ہے۔ دیباچہ اور فہرست سے قطع نظر فقط اشعار کے سات سو چھتیس ۷۳۶ صفحات ہیں۔

ابوالفرج رونی

اس دَور کا دُوسرا صاحبِ دیوان شاعر جسے لاہور سے تعلق خاص تھا، ابوالفرج رونی ہے۔ فارسی شعراء کا سب سے قدیمی تذکرہ نگار عوفی اُس کی نسبت لکھتا ہے "مولد و منشاء او خطۂ لاہور بودہ"۔ "مجمع الفصحا" میں رونہ کو جوارِ نیشاپور کا ایک قریہ بتایا گیا ہے لیکن یہ بھی کہا ہے کہ ابوالفرج نے ایک زمانہ لاہور میں گزارا۔

اُس کی تاریخِ پیدائش، مدتِ حیات اور تاریخِ وفات سے بالکل بے خبری ہے لیکن اندازہ ہے

رعنائیِ اہلِ نظر کو اس باغ کی سیر پر آمادہ کر دے:

بیا در دیدگر اینجا بود سخن دانے — غریبِ شہر سخنہائے گفتنی دارد

لاہور

اسلامی ہند و پاکستان میں فارسی شاعری کا سرچشمہ سب سے پہلے لاہور میں پھوٹا۔ لاہور ان دنوں غزنویوں کے ماتحت ایک صوبہ کا دارالحکومت تھا اور چونکہ غزنی اس وقت فارسی شاعری کا گہوارہ تھا۔ وہاں سے جو خاندان بہ سلسلۂ ملازمت پنجاب میں آکر آباد ہوتے۔ انھوں نے اپنی زبان و تہذیب اور دیگر روایات کو محفوظ رکھا اور لاہور کو ایک غزنیِ خورد بنا دیا۔

مسعود سعد سلمان
(۱۰۴۶ تا ۱۱۲۱ء)

اس برصغیر میں فارسی شاعری کے آغاز کا سہرا مسعود سعد سلمان لاہوری کے سر رہے۔ زندگی بھر وہ نیرنگیِ روزگار کے ہاتھ میں ایک کھلونا بنا رہا۔ کبھی بادشاہ کا منظورِ نظر ہوتا۔ بڑے بڑے اقطاعِ ملک مثلاً جالندھر پر حکمرانی بھی کی۔ لیکن چالیس سال کی عمر میں طالعِ مسعود نے بیوفائی کی۔ ادبار غالب آیا اور اس کے بعد زیادہ وقت تیرہ و تار قید خانوں میں گزرا

تارے از موئے من سفید نبود — چوں بزنداں مرا فلک بنشاند

ماندم اندر بلا و غم چنداں — کہ یکے موئے من سیاہ نماند

اس دوران میں اس نے جبسیہ قصائد لکھے جو فارسی شاعری کی تاریخ میں یادگار ہیں۔ اور شعر و شاعری نے اپنے غم کے بوجھ کو ہلکا کیا۔

شعر گویم ستمے و اندوہِ دل — خاطرم جز بشعر نگسارد

مسعود سعد سلمان اتنی مدت قید رہا کہ اگر کوئی دوسرا ہوتا تو ہمت ہار دیتا لیکن مسعود جس قدر شعر و شاعری

اقبال کی بانگِ درا ہے۔

اُردو شاعری کی دل آویزی، قبولیت اور اہمیت میں کلام نہیں لیکن اس سے بھی انکار نہیں ہو سکتا کہ اُردو شاعری کا پہلا اہم مجموعہ آج سے فقط سوا دو سو سال پہلے مرتب ہوا۔ شہنشاہ عالمگیرؒ کی وفات کے ساتھ ہندوستان میں اسلامی حکومت کا آفتابِ عالم تاب غروب ہو رہا تھا کہ ولی نے اُردو غزل کا چراغ جلایا اور اگرچہ اس کے بعد جو شمعیں روشن ہوئیں انہوں نے محفلِ شعر و سخن کو بقعۂ نور بنا دیا اور اُن میں سے ایک دو تو صبحِ تاباں کی پیش رو ثابت ہوئیں لیکن اگر کوئی یہ سمجھے کہ قوم کی ادبی اور ذہنی زندگی کا آغاز ولی دکنی سے ہوتا ہے تو کس قدر غلط بلکہ مضحکہ خیز خیال ہوگا۔

ایک شدید تاریخی غلط فہمی کے علاوہ جو قوم خسرو اور فیضی، بیدل اور سرمد کو نظر انداز کر دے اور ان کے جواہرِ سخن سے آنکھیں پھیر لے اس کے ادبی مذاق بلکہ محرومیِ قسمت کی نسبت کیا کہا جائے۔

پھر لطف یہ ہے کہ جن محسنوں نے اُردو کے چمنِ ادب کی سب سے بڑھ کر آبیاری کی اور اس میں سب سے زیادہ خوشنما پھولوں اور تناور درختوں کا اضافہ کیا۔ اُن کی کوششوں کا اصل میدان فارسی کا گلستانِ ادب تھا۔ اُردو شاعری میں غالب اور اقبال سے بڑھ کر کس کا مرتبہ ہے لیکن ان کے تمام ادبی شاہکار ملاحظہ کیجیے۔ تو وہ بزبانِ حال ہی نہیں بلکہ بزبانِ قال بھی پکار پکار کر کہہ رہے ہیں ؎

فارسی بیں تا بہ بینی نقش ہائے رنگا رنگ
بگذر از مجموعۂ اُردو کہ بیرنگِ من است

ہماری ادبی تاریخ میں فارسی شاعری کی اہمیت اس قدر ہے اور یہ زبانِ شعر و سخن کے ایک ایسے سدا بہار باغ کی قفل کشائی کرتی ہے کہ ضرورت اس امر کی تھی کہ ناظرین کو اس سارے باغ کی سیر کرائی جاتی ایک ایک گلبنِ رعنا کے پاس لے جا کر اس کی پھول پتی کی تعریف ہوتی لیکن اس کے لئے طویل فرصت اور علیحدہ صحبت درکار ہے اس وقت فقط گلہائے رنگا رنگ کا ایک گلدستہ پیش ہے۔ شاید ان پھولوں کی

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

مقدمہ

اُردو ادب قومی میراث کا ایک بیش بہا خزانہ ہے لیکن جن لوگوں کی قومی تاریخ پر نظر ہے اور جنہوں نے اس مسئلے پر غور و فکر کیا ہے وہ جانتے ہیں کہ اس ادب میں فقط دو ڈھائی سو سال کی قومی زندگی کے خط و خال جھلکتے ہیں۔

یہ صحیح ہے کہ ان دو ڈھائی سو سالوں میں قومی زندگی میں ایک عجیب تلاطم برپا تھا اور چونکہ اب شاعری شاہی درباروں اور امیروں کے دیوان خانوں سے نکل کر عام خیالات و جذبات کی عکاسی اور قومی مزاج کی تمام کیفیات کی آئینہ داری کرتی تھی۔ اس لئے اس میں ایک دلفریب بوقلمونیت اور شعرائے کبار کے کلام میں ایک جاندار انفرادیت ہے۔ اس زمانے میں شاعری پرانی وضعداریوں اور قدیم رسم و روایات سے آزاد ہو رہی تھی۔ اور گذشتہ سو سال میں تو اس کے سامنے دنیا کی دوسری قوموں کی شاعری کے دروازے کھل گئے ہیں۔ چنانچہ اُردو شاعری نے اپنی مختصر مدتِ حیات میں ارتقا و تغیر کی بڑی طویل منزلیں طے کر لی ہیں۔ اور اس میں قوسِ قزح کے تمام خوشنما رنگ جمع ہیں۔ قوم کے دورِ انحطاط کو شخصی مشاہدات و احساسات کے آئینے میں دیکھنا ہو تو میرؔ و غالبؔ کا کلام ہے۔ اور اگر اس انحطاط پر قابو پانے کی کشمکش دیکھنی ہو تو اس کی تصویر حالیؔ کی شاعری میں ہے۔ بالآخر یہ کشمکش کامیاب ہوئی۔ اور قوم کی "نشاۃ ثانیہ" کا آغاز ہوا۔ اس نئی کیفیت کا مرقع

ارمغانِ پاک میں فقط اُن شعرائے کرام کا کلام منتخب ہوا ہے۔ جو یا تو برِ صغیر ہند و پاکستان میں پیدا ہوئے یا باہر سے آکر یہاں اس طرح مقیم ہوئے کہ مرزبین کی خاک ہو گئے :

۱۹	برہمن لاہوری	۱۴۱
۲۰	غنیمت کنجاہی	۱۴۵
۲۱	قمرالدین منت	۱۵۱
۲۲	ناصر علی سرہندی	۱۵۸
۲۳	نعمت خان عالی	۱۶۳
۲۴	بیدل	۱۶۶
۲۵	واقف	۱۷۴
۲۶	حزین	۱۷۸
۲۷	مشاہیر شعرائے اردو	۱۸۴
۲۸	نوادر	۱۹۶
۲۹	غالب	۲۰۶

دورِ حاضر

(۱۸۵۷ء ——— ۱۹۵۰ء)
(۱۲۷۳ھ ——— ۱۳۶۹ھ)

۳۰	تبرکات	۲۲۴
۳۱	شبلی	۲۳۰
۳۲	غلام قادر گرامی	۲۳۵
۳۳	اقبال	۲۴۰

۴ بوعلی قلندر ۲۳

۵ امیر خسرو ۳۷

۶ حسن دہلوی ۵۷

۷ مطہر ۶۰

۸ جمالی ۶۸

عہدِ مغلیہ

(۹۳۲ھ ——— ۱۲۷۴ھ)
(۱۵۲۶ء ——— ۱۸۵۷ء)

۹ بیرم خاں بیرم ۷۶

۱۰ عرفی ۸۰

۱۱ فیضی ۸۶

۱۲ نظیری ۱۰۲

۱۳ ظہوری ۱۰۸

۱۴ طالب آملی ۱۱۴

۱۵ قدسی ۱۱۹

۱۶ ابوطالب کلیم ۱۲۲

۱۷ سرمدؔ ۱۳۳

۱۸ غنی کاشمیری ۱۳۸